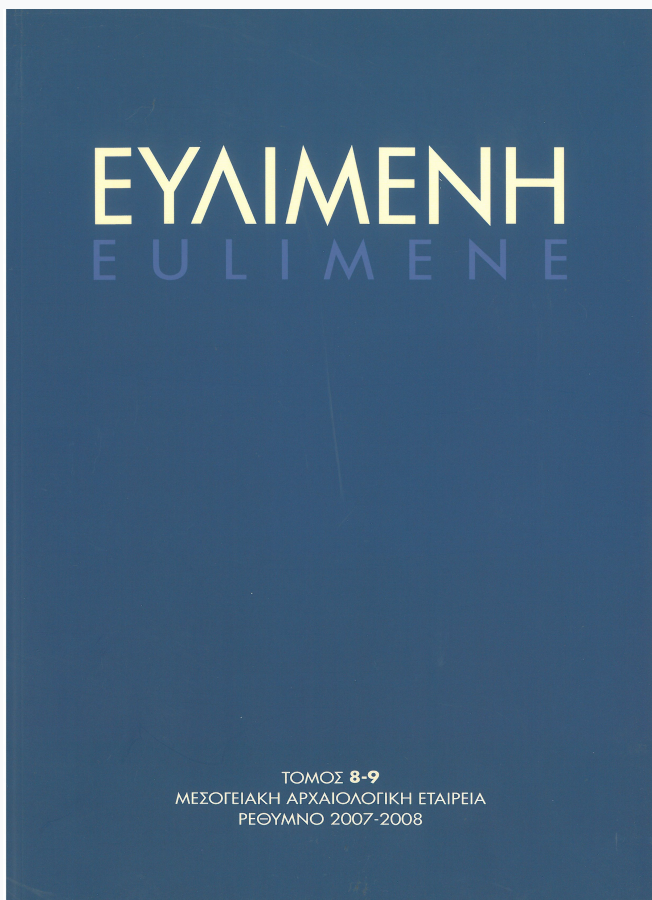

EULIMENE

Vol 8 (2007)

EULIMENE 8-9 (2007-2008)

**Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερας.
Ερμηνευτική προσέγγιση**

Βασιλική Ε. Στεφανάκη, Κερασία Α. Στρατίκη

doi: [10.12681/eul.32785](https://doi.org/10.12681/eul.32785)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 8-9
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2007-2008

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS–IN–CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Stavroula Oikonomou (Athens)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2007-2008

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελάρης (Αθήνα)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Athens)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτες που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 8-9 (2007-2008)

List of Contents
EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Geoffrey C.R. Schmalz , Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens	9
Vassiliki E. Stefanaki , La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique	47
Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη , Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεούθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση	81
Έλενα Β. Βλαχογιάννη , Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι.....	107
Alain Delattre , Deux protocoles byzantins.....	165
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Katerini Liampi, <i>Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 12. Heft, Thessalien – Illyrien – Epirus – Korkyra, Nr. 1-701</i> . 2007 (Dubravka Ujes Morgan).....	169
Ι.Π. Τουράτσογλου, <i>Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας</i> , Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006 (Κατερίνη Λιάμπη).....	172

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Geoffrey C.R. Schmalz, Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II² 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens, EYΛIMENH 8-9 (2007-2008), 11-46.

Το ψήφισμα IG II² 1035 και η πολιτιστική μνήμη στην Αθήνα της εποχής του Αυγούστου. Το ψήφισμα IG II² 1035 καταγράφει ένα από τα πιο εκτεταμένα δημόσια προγράμματα στην ιστορία της πόλεως: την αποκατάσταση των μικρών αλλά σημαντικών ιερών και των ιερών εκτάσεων της Αθήνας και της Αττικής, «στους θεούς και τους ήρωες, στους οποίους ανήκουν». Επιβεβαιώνοντας τη χρονολόγηση του ψηφίσματος περίπου στο 10 π.Χ. η επιγραφή IG II² 1035 μελετάται για πρώτη φορά εντός του ιστορικού-πολιτιστικού πλαισίου της Αθήνας κατά τη διάρκεια της «Αυγούστειας ανανεώσεως» της πόλεως. Μέσω του ψηφίσματος της θρησκευτικής αποκατάστασης, η αρχαία κληρονομιά της ελληνικής πόλεως ενισχύεται και αναδεικνύεται σε πηγή πολιτιστικής ταυτότητας και κύρους κατά την έλευση της νέας εποχής.

Vassiliki E. Stefanaki, La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique, EYΛIMENH 8-9 (2007-2008), 47-80.

The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods. The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods appears to have been rather unstable and inconsistent. It depended as much on the financial means and interests of each city, as on monetary needs that were often dictated by their political partners. The standard and the types used for silver coinage appear to have been influenced by foreign coins circulating in the island. The implementation of Aeginetan, Rhodian or Attic standards testifies to the influence exerted on the monetary policy of the island by «international» coinages, the imitation of which (pseudo-Aeginetan, pseudo-Rhodian and pseudo-Athenian) is occasionally linked to political or financial causes. Cretan cities, however, in various periods, also adopted “international” monetary standards by reducing their original weight and, at the same time, frequently overstriking and countermarking the coins; this would indicate an official monetary policy of profit. Finally, given the resultant reduced standard, Cretan coins rarely circulated off-island, suggesting that Cretan cities probably used the “international” coins for both their distant and local transactions.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση, EYΛIMENH 8-9 (2007-2008), 81-106.

Essai d'interprétation de la figure du dieu Apollon sur le monnayage d'Eleutherna. Apollon est le dieu *par excellence* de la cité crétoise d'Eleutherna, située au nord-ouest de l'île. Son culte est attesté par les sources littéraires et épigraphiques, les trouvailles archéologiques et les types monétaires de la cité.

Apollon était vénéré à Eleutherna comme *Sasthraios*. L'épithète d'Apollon, *Sasthraios*, est très importante puisqu'elle n'est pas attestée dans les autres cités crétoises, ce qui prouve l'existence de ce culte local dans la région d'Eleutherna. L'épithète *Sasthraios* renvoie à l'ancien nom d'Eleutherna, Satra.

La cité d'Eleutherna commence à frapper monnaie à l'époque classique tardive, vers le milieu du IVe siècle av. J.-C. Sur ses monnaies d'argent et de bronze, Apollon se présente nu, debout ou assis sur un rocher, accompagné d'un chien ou d'une lyre ou d'un arbre et tenant un arc de sa main gauche –ou ayant l'arc et le carquois sur les épaules– et de sa main droite, un objet sphérique qui constitue le symbole *par excellence* du dieu Apollon, vénéré dans la région d'Eleutherna.

Les opinions des spécialistes sur l'identification de cet objet sphérique sont divergentes: pomme, disque, sphère, pierre ou résine de styrax. Dans ce dernier cas, le dieu a été interprété comme Apollon *Styrakitès*. L'épithète *Styrakitès* provient du nom de la montagne *Styrakion*, selon le témoignage d'Etienne de Byzance, ainsi que du nom de la plante locale, *styrax officinalis*, utilisée pour la fabrication des parfums et des médicaments.

Selon notre opinion, l'objet sphérique a une signification religieuse et culturelle et constitue probablement une offrande locale au dieu Apollon, comme nous atteste également la similitude de l'iconographie entre les pièces eleutherniennes et celles d'autres cités crétoises où Apollon, à la place de l'objet sphérique, tient une phiale ou une tête de bouc. En outre, plusieurs objets en terre cuite de l'époque hellénistique, de forme sphérique, exactement la même que celle de l'objet qu'Apollon tient sur les monnaies, ont été trouvés dans la région d'Eleutherna. Selon les archéologues, ces objets sphériques pourraient avoir constitué soit une sorte de jouet soit des modèles de fruits offerts aux divinités et aux morts. D'après notre opinion, ces objets sphériques constituent plutôt des modèles de fruits et sont liés probablement au culte local d'Apollon.

Cependant, dans l'état actuel de notre documentation, on ne peut pas savoir si ces objets sphériques renvoient à un fruit spécial (fruit de styrax?) ou à des fruits, dans un sens général, en soulignant de cette façon le caractère végétal de la divinité locale d'Apollon.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη, Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του 1^{ου} μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι, ΕΥΔΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 107-164.

Emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) and the Chaironeia/2001 'hoard'. Boeotia during the first half of the third cent. A.D. and the Herulians. The Chaironeia/2001 coin hoard, exhibited today in the Numismatic Collection of the Chaironeia Archaeological Museum, was found during a rescue excavation of a Roman farmhouse (villa rustica), 500 m. outside of modern Chaironeia. This hoard consists of 10 antoniniani issued either during the joint reign of Valerianus I – Gallienus (A.D. 253-260) or the sole reign of Gallienus (A.D. 260-268).

The date of the latest coin, issued from 266 to the middle of 267 or to the beginning of A.D. 268, establishes either the date of hoard's concealment or the date of farmhouse's abandonment. The short space between the earliest and the latest coin of the hoard, 10-11 years, the almost good condition of the coins, and their

small number suggests that the house's owner concealed the money lest he suffer some danger, so that he could regain his money safely at a later date.

Prompted by this small find an overview of the emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) has been undertaken, so that conclusions concerning their geographical distribution, the quality, and the quantity of hoards can be deduced.

When looking for reasons why a farmer would feel the need to hide his money, one possible explanation comes from the literary evidence. In *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13.8, the Herulians are going through Boeotia and sacking villages and farms. Their course, in combination with the findspots of the emergency hoards and the scattered information collected from the partly preserved *Itinerarium Antonini* 325/6, of Diocletianus era, and *Tabula Peutingeriana* map, of the second half of the fourth century A.D., helps strengthen the argument that Boeotians had reason to hide their money until it was safe to go back to their homes.

Finally, it is likely that the Herulian going through Boeotia is more than possible, since the German intruders eventually fled northwards to Epirus and Macedonia. The Chaironeia/2001 hoard constitutes one of a lost link in a chain of emergency hiding places deposited during the reign of Gallienus. To the unproved indication of Herulian presence in Lebadeia could be added now the more secure proof of Chaironeia, which is based on the heavier numismatic evidence. The fact that the Herulian troops were persecuted by the Roman legions could be a good reason for the absence of well-founded destruction remains throughout Boeotia.

Alain Delattre, Deux protocoles byzantins, EYAIMENH 8-9, 2007-2008, 165-168.

Two Byzantine protocols. From the fifth century A.D. papyrus rolls have sometimes on the first page a few lines of text in cursive script, a "protocol", mentioning the names of the Byzantine *comes sacrarum largitionum* and his representative in Egypt. The article contains the edition of two new documents of this kind.

Ο ΑΠΟΛΛΩΝΑΣ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Η λατρεία του θεού Απόλλωνα κατείχε ιδιαίτερη θέση στο θρησκευτικό πάνθεον της αρχαίας Ελεύθερνας, πόλης της βορειοδυτικής Κρήτης, όπως αποδεικνύεται από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις νομισματικές παραστάσεις.

Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, η Ελεύθερνα πήρε το όνομα της από τον Κουρήτα Έλευθήρα¹, επώνυμο ήρωά(;) της και νικητή, σύμφωνα με τον Πausανία², ποιητικού διαγωνισμού στους Δελφούς³. Για την ίδια πόλη, ο Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει επίσης τα ονόματα Σάωρος, Άωρος⁴ και Σάτρα⁵, καθώς και Άπολλωνία⁶, όνομα

* Η παρούσα μελέτη βασίζεται στην αναρτημένη ανακοίνωση που είχε παρουσιαστεί από την Β.Ε. Στεφανάκη στο I΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2006 στα Χανιά. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους κ.κ. Ι.Ζ. Τζιφόπουλο και Ν.Χ. Σταμπολίδη, καθώς και στους άγνωστους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες συμβουλές και παρατηρήσεις τους.

¹ Έλευθεραί... ἔστι καὶ πόλις τῆς Κρήτης ἀπὸ Ἐλευθῆρος ἑνὸς τῶν Κουρήτων, ἥτις καὶ Σάωρος ἑκαλεῖτο ἀπὸ Σαώρης νύμφης (βλ. ἐπίσης καὶ Ηρωδιανό, λμ. Έλευθεραί). Το όνομα Ελεύθερνα παραδίδεται σε πολλές παραλλαγές (Ελούθερνα, Έλεύθεννα, Έλευθέρνα, Έλευθερναί, Έλευθεραί, Έλευθήρα καὶ Έλευθέρα) καὶ ετυμολογείται ἀπὸ το ελευθερία-ελεύθερος, που ἔχει ἄμεση σχέση με το όνομα του Κουρήτα Έλευθήρα (βλ. Σταμπολίδης 1994, 144 καὶ Perlman 2004β, 1158).

² Πausανίας, 10.7.3: Φασὶ δὲ καὶ Έλευθῆρα ἀνελέσθαι Πυθικὴν νίκην μέγα καὶ ἡδὺ φωνοῦντα, ἐπεὶ ἄδειν γε αὐτὸν οὐχ αὐτοῦ τὴν ᾠδὴν.

³ Σύμφωνα με τις επιγραφικές πηγές της ελληνιστικής περιόδου, μαρτυρεῖται *θεαροδόκος* των Δελφών στην Ελεύθερνα, καθώς καὶ συμμετοχὴ Ελευθερναίων στις εορτές για τον Απόλλωνα στην Δήλο το 144/43 π.Χ. (βλ. Θέμελης 2006, 35, ὅπου καὶ οἱ βιβλιογραφικές αναφορές).

⁴ Άωρος. πόλις Κρήτης, ἀπὸ Άώρας νύμφης. μετονομάσθη δ' Έλευθῆρα ἀπὸ Έλευθῆρος ἑνὸς τῶν Κουρήτων. Ὁ πολίτης Άώριος, ἢ Άωρίτης ὡς Ἀλλωρίτης (βλ. ἐπίσης καὶ Ηρωδιανό, λμ. Άωρος καὶ Άώρα). Το όνομα Σαύρος μαρτυρεῖται στην Πελοπόννησο ὡς τοπωνύμιο μίας κορυφογραμμῆς στα σύνορα της Ηλείας με την Αρκαδία. Το όνομα προέρχεται, σύμφωνα με τον Πausανία, ἀπὸ ἕνα τοπικὸ κακοποιό, τον ὁποῖο σκότωσε ο Ηρακλῆς καὶ τον ἔθαψε στην παραπάνω περιοχή (βλ. Πausανίας, 6.21.3-4: ...τὴν Σαύρου καλουμένην δειράδα τοῦ Σαύρου τε μνήμα καὶ ἱερὸν ἔστιν Ἡρακλέους...) (βλ. Fick 1905, 11-12 καὶ Τzifopoulos 2008, 22-23, ὅπου καὶ ἡ πιο πρόσφατη βιβλιογραφία). Ὡστόσο, τα ονόματα της νύμφης, Σάωρα ἢ Άωρα, καὶ τα ἀντιστοιχὰ εθνικά της Ελεύθερνας που προέρχονται ἀπὸ τα παραπάνω ονόματα, παραπέμπουν στην πηγὴ του Σαύρου ἢ Αὔρου, ἡ ὁποία πιθανόν αναγράφεται σε ἕνα χρυσὸ ἔλασμα (επιστόμιο) της ὕστερης ελληνιστικῆς περιόδου ἀπὸ την Κρήτη (βλ. Τzifopoulos 2008, 46). Η πηγὴ αναφέρεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τον Θεόφραστο (*Περὶ φυτῶν ιστορίας*, 3.3.4) καὶ τοποθετεῖται στο λεκανοπέδιο της Νίδας στους πρόποδες της Ἴδης. Η πηγὴ αὐτὴ αποτελοῦσε πιθανόν, σύμφωνα με τον Τzifόπουλο (Τzifopoulos 2008, 170), τόπο διαμονῆς των Ελευθερναίων κατὰ τη διάρκεια των ἐπισκέψεών τους στο ἱερὸ του Ἰδίου Ἄντρου.

⁵ Σάτρα. πόλις Κρήτης, ἢ μετονομασθεῖσα Έλεύθερνα. ὁ πολίτης Σατραῖος. Σύμφωνα με τον Θέμελη (2002, 11-12), το εθνικὸ Σάτρα καὶ τα εθνικά Σάωρος καὶ Άωρος, τα ὁποῖα εμφανίζονται ὡς παραλλαγές του επικρατέστερου ονόματος Σάτρα, χρονολογούνται στην ἐποχὴ του Χαλκοῦ, ἀπὸ την Πρωτομινωικὴ Ι ἕως την Ὑστερομινωικὴ ΙΙΙ. Ὡστόσο, με την ἀφίξη των δωρικῶν φυλών, ἡ πόλη μετονομάστηκε σε Έλεύθερνα καὶ ο

άμεσα συσχετιζόμενο με τη λατρεία του θεού. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Σταμπολίδη⁷, το όνομα Ἀπολλωνία «μάλλον είναι μεταγενέστερο και θα πρέπει να το σκεφτεί κανείς ως επιθετικό προσδιορισμό ή επεξήγηση στο Ελεύθερνα ή ως όνομα που άνηκε σε κάποιο επίνειό της ή ακόμα και ως πόλη ή πόλισμα, πιθανότατα παραθαλάσσια, που άνηκε κάποια χρονική στιγμή στη δικαιοδοσία της Ελεύθερνας».

Σύμφωνα με τον Αθήναιο⁸ και τον Ησύχιο⁹, η Ελεύθερνα θεωρείται η γενέτειρα του κιθαρωδού και συνθέτη ερωτικών ωδών, Ἀμήτωρ, του οποίου η δράση τοποθετείται στα αρχαϊκά χρόνια. Οι απόγονοι του επώνυμου γενάρχη Ἀμήτωρ, ονομάστηκαν Ἀμητορίδαι και αποτελούσαν μία συντεχνία κιθαριστών ή ένα θρησκευτικό όμιλο αφιερωμένο στη λατρεία του Απόλλωνα¹⁰. Η Ελεύθερνα θεωρείται επίσης, σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, η γενέθλιος πόλη του γνωστού μυθικού μουσικού και ήρωα Λίνου. Ο Λίνος, σύμφωνα με την βοιωτική παράδοση ήταν υιός της Μούσας Ουρανίας και του Ἀμφιμάρου, υιού του Ποσειδώνα, ο οποίος σκοτώθηκε από τον Απόλλωνα¹¹. Σύμφωνα όμως με την αργεϊτική εκδοχή του μύθου, ο Λίνος ήταν υιός της Ψαμάθης και του ίδιου του Απόλλωνα¹². Ωστόσο, σύμφωνα με τις έως τώρα γραπτές πηγές, ο Ἀμήτωρ και ο Λίνος, δεν απολάμβαναν λατρείας στην πατρίδα τους, όπως άλλωστε δε μαρτυρείται λατρεία για τον επώνυμο ήρωα(;) της πόλης, Ἐλευθήρα.

πολίτης σε Ἐλευθερναῖος, Ἐλευθενναῖος και Ἐλουθερναῖος (βλ. Perlman 2004β, 1158). Η λέξη Σάτρα μπορεί να προέρχεται από την ιρανική ρίζα χσάθρα, από την οποία προέρχονται οι περσικές λέξεις χσάθρα-ραναν (βασιλείο) και σατράπης (προστάτης της πατρίδας) ή από τους τύπους Σάταρα ή Σάτυρα, οι οποίοι προέρχονται από μία ρίζα Σατ-, η οποία σημαίνει ελεύθερος, κύριος, αρχηγός ή πατρίδα (βλ. Τζιφορούλος 2008, 169). Ο Σταμπολίδης (1994, 144) αποκαλεί τη ρίζα Σατ- θρακο-πελασγική, υποθέτοντας ότι ο τύπος Σάταρα συνδέεται με το τοπωνυμικό Κα-τα-γα που απαντάται στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Κνωσού. Επομένως, η ονομασία Ελεύθερνα θα μπορούσε να θεωρηθεί μετάφραση ή έστω σχετική με την προγενέστερη ονομασία της πόλης. Ο Ηρόδοτος (7.110) αναφέρει επίσης μία θρακική φυλή με το όνομα Σάτραι, η οποία ήταν η μόνη από τις θρακικές φυλές που δεν ακολούθησε το στρατό του Ξέρξη, εφόσον δεν ήταν ποτέ υποτελής κανενός αλλά παρέμενε πάντα ελεύθερη διότι κατοικούσε επάνω σε ψηλά όρη σκεπασμένα από δάση και χιόνια και την αποτελούσαν εξαιρέτοι πολεμιστές. Παρατηρούμε λοιπόν σε αυτό το χωρίο ότι το όνομα της φυλής Σάτραι συνδέεται με την έννοια της ελευθερίας. Είναι λοιπόν πιθανόν το παλαιότερο εθνικό της Ελεύθερνας, Σάτρα να είναι συνώνυμο με το μεταγενέστερο εθνικό της, Ἐλευθεραί ή Ἐλευθήρα (βλ. Τζιφορούλος 2008, 168-169).

⁶ Ἀπολλωνία... κγ' Κρήτης, ή πάλαι Ἐλεύθερνα, Λίνου πατρίς, ἐκ ταύτης ὁ φυσικός Διογένης.

⁷ Σταμπολίδης 1994, 144. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, Ἀπολλωνία ονομαζόταν και η πόλη Κυδωνία στην δυτική Κρήτη και ο Κύδων, ο επώνυμος ήρωας της πόλης, ήταν επίσης υιός του Απόλλωνα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι δύο ακόμη κρητικές πόλεις έφεραν το όνομα του θεού, όπως μας μαρτυρούν οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές (βλ. Svoronos 1890, 7-10. Willetts 1962, 256-257 και 260-261. Sporn 2002, 321, σημ. 2391. Perlman 2004β, 1150-1151).

⁸ Αθήναιος, XIV 638 b: Ἄλλοι δὲ πρῶτόν φασιν παρ' Ἐλευθερναῖοις κιθαρίσαι τὰς ἐρωτικὰς ᾠδὰς Ἀμήτορα τὸν Ἐλευθερναῖον, οὗ καὶ τοὺς ἀπογόνους Ἀμητορίδας καλεῖσθαι.

⁹ Ησύχιος: Ἀμητορίδας. κιθαριστὰς Κρήτης. ἢ κιθαριστὰς.

¹⁰ Βλ. Willetts 1962, 257 και 270. Σταυριανοπούλου 1991, 42. Sporn 2002, 235. Χανιώτης 1987, 227. Π. Θέμελης, «Η πόλη», στο Σταμπολίδης 2004, 48.

¹¹ Για την Ουρανία, βλ. Ησίοδος, *Θεογονία*, 5. Για τον Λίνο και το άσμα «λίνος», βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 18. 570-571, 19.569-571. Πίνδαρος, απ. 128c6 Maehler. Ηρόδοτος, 2.79. Διόδωρος, 3.67. Σχ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 18.570, κτλ. Για τη λατρεία του Λίνου στον Ελικώνα, το ιερό βουνό των Μουσών, βλ. Πανσανίας, 9.29. 5-6.

¹² Σχετικά με το μύθο του Λίνου, βλ. Κόνων, *FGrHist*, 26 F 1.19. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 3.99. Καλλιμάχος, *Αἴνα*, 1, απ. 26 Pfeiffer. Στάτιος, *Θηβαίς*, 1.601-604. Πανσανίας, 2.19.8, κτλ. Για τον Λίνο, μουσικοδιδάσκαλο του Ηρακλή, βλ. Απολλόδωρος, 2.4.9. Διόδωρος, 3.67.2. Πανσανίας, 9.29.8-9, κτλ.

Μία αποσπασματική αρχαϊκή επιγραφή¹³ της Ελεύθερνας, η οποία αναφέρεται σε κάποιες νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με τους τόπους κατοικίας ή εκδηλώσεων των κιθαριστών, μαρτυρεί πιθανόν το σημαντικό ρόλο τους στην κοινωνική, πολιτιστική και θρησκευτική ζωή της Ελεύθερνας¹⁴. Ωστόσο, αν και σύμφωνα με την Perlman¹⁵, η σύνδεση της Ελεύθερνας με μυθικούς ποιητές και μουσικούς δεν αποδεικνύει ούτε ότι η Ελεύθερνα ήταν ένα κέντρο ποίησης, ούτε ότι ο κιθαριστής της επιγραφής ήταν πιθανότερο Ελευθερναίος παρά ξένος, είναι αξιοσημείωτη η σύμπτωση της μοναδικής σε κρητικές επιγραφές αναφοράς σε κιθαριστή, η οποία βρέθηκε στην περιοχή της.

Οι επιγραφικές πηγές της ελληνιστικής περιόδου μαρτυρούν επίσης την ιδιαίτερη ιεραρχική θέση που κατέχει ο Απόλλωνας ανάμεσα στους θεούς-μάρτυρες των κρητικών πόλεων και παραθέτουν διάφορα επίθετα που συνδέονται με τις λατρευτικές μορφές του στην Κρήτη¹⁶.

Σύμφωνα λοιπόν μ' έναν όρκο συνθήκης του 3^{ου} αι. π.Χ. μεταξύ της Ελεύθερνας και μίας ανώνυμης κρητικής πόλης¹⁷, πιθανόν της Κνωσού¹⁸, το όνομα του Απόλλωνα συνοδευόταν από τουλάχιστον τέσσερα επίθετα, *Δελφίνιος*, *Βιλκώνιος*, *Σασθραίος* και *Πύθιος*, από τα οποία μόνο τα τρία πρώτα είναι σίγουρα σύμφωνα με τον Χανιώτη. Ωστόσο, ο van Effenterre συμπλήρωσε στις επικλήσεις του Απόλλωνα και τα επίθετα *Λύκειος*, *Κάρνειος* και *Στυρακίτας*.

Γνωρίζουμε ότι η λατρεία του Απόλλωνα *Πυθίου* ήταν πολύ διαδεδομένη στη Κρήτη¹⁹. Ο Απόλλωνας *Δελφίνιος* αναφέρεται στον όρκο της συνθήκης μεταξύ της Κνωσού και της Δρήρου, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., καθώς και σε

¹³ Βλ. Guarducci, *IC II*, Eleutherna, 16Ab. van Effenterre & Ruzé 1994, 119.

¹⁴ Έχουν προταθεί από τους μελετητές διαφορετικές ερμηνείες όσον αφορά στην λέξη «κιθαριστὰς» ή «κιθαριστᾶν» καθώς και στην φράση «μῆ ἰν ἀπαμία μ[η]δ' ἰν πόλι». Σύμφωνα με τους van Effenterre – Ruzé (1994, 118), Perlman (2004α, 108 και 112) και Τζιφόπουλο (Tzifopoulos 2008, 161-162), ο παραπάνω νόμος, *lex ad kitharoidos*, ρύθμιζε τους τόπους κατοικίας του κιθαριστή (ή των κιθαριστών), ο οποίος είναι πιθανόν να μην ήταν Ελευθερναίος πολίτης αλλά μέλος κάποιας εξαρτημένης κοινωνικής τάξης της Ελεύθερνας ή ένας πλανόδιος μουσικός ή ένας ξένος κάτοικος. Ωστόσο σύμφωνα με τον Guizzi (2006, 95-96), ο παραπάνω νόμος είχε ως σκοπό τον περιορισμό ή την απαγόρευση των εκδηλώσεων του κιθαριστή ή των κιθαριστών σε ορισμένα μέρη της πόλης καθώς και στις «ἀπαμίας», οι οποίες βρίσκονταν στη χώρα, δηλ. εκτός πόλεως. Ο Guizzi συγκρίνει και παραλληλίζει τον παραπάνω νόμο με εκείνον που ρύθμιζε την οιοποσία των Ελευθερναίων «δρομέων» στο Δίον Άκρον (βλ. van Effenterre 1991α, 17-21. *SEG XLV*, 739 και *XLV*, 1255. Tzifopoulos 1998. Perlman 2004α, 123-124 και 2004β, 1159. Α. Καλπαξής, στο Σταμπολίδης 2004, 154, αρ. 9. Luru 2005, 323-325, αρ. 22. Tzifopoulos 2008, 38-39) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι δύο παραπάνω αρχαϊκές νομοθεσίες για τους κιθαριστές και την οιοποσία αποδεικνύουν πιθανόν την πολιτική βούληση όσον αφορά στον έλεγχο της συμπεριφοράς των πολιτών στα συσσίτια καθώς και στις λατρευτικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις.

¹⁵ Βλ. Perlman 2004α, 112 και Tzifopoulos 2008, 161.

¹⁶ Βλ. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 172.

¹⁷ Βλ. van Effenterre 1991β, 26-30. *SEG XLV*, 1258. Chaniotis 1996α, 190-195. Brulé 2005, 168, αρ. 3.

¹⁸ Σύμφωνα με την συμπλήρωση της λίστας των ονομάτων των θεών από τον van Effenterre, η οποία περιλαμβάνει τοπικούς θεούς από όλες τις περιοχές της Κρήτης, ο παραπάνω μελετητής υποθέτει ότι αυτός ο όρκος παραπέμπει σε μία συνθήκη του Κοινού των Κρητών (van Effenterre 1991β, 28-30). Ο Faure (1993, 71) υποθέτει επίσης ότι ο παραπάνω όρκος ανήκει σε μία συνθήκη συμμαχίας, η οποία επισυνάφτηκε μεταξύ της Γόρτυνας, της Κνωσού και των συμμάχων τους, πριν από τον πόλεμο της Λύττου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Χανιώτη (Chaniotis 1996α, 192-193), ο παραπάνω όρκος ανήκει σε μία συνθήκη η οποία δεν σχετίζεται με τον πόλεμο της Λύττου και στην οποία σίγουρα συμμετείχαν η Ελεύθερνα και η Κνωσός, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την συμμετοχή και άλλων κρητικών πόλεων.

¹⁹ Βλ. Willetts 1962, 262-264 και 267-269. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 160, σημ. 52.

εκείνον μεταξύ της Ελευθέρας και της Ραύκου του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁰ Ωστόσο, ο Απόλλωνας Δελφίνιος εμφανίζεται εδώ, σύμφωνα με τον Χανιώτη²¹, σαν τοπική θεότητα της Κνωσού. Το επίθετο *Βιλκωνίος* είναι επίσης γνωστό από μία παραποιημένη «απόφαση» του Κοινού των Κρητών του όψιμου 3^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε στη Μαγνησία κοντά στο Μαϊάνδρο²², στην οποία γίνεται λόγος για την συνέλευση του Κοινού στην τοποθεσία *Βίλκων*, όπου βρίσκεται το ιερό του Απόλλωνα *Βιλκωνίου*²³. Ο Απόλλωνας *Σασθραῖος* είναι σίγουρα μια τοπική θεότητα της Ελευθέρας, εφόσον το επίθετο *Σασθραῖος* παραπέμπει στο αρχαίο όνομά της, Σάτρα, και επιβεβαιώνει τη σημαντική θέση του θεού στο τοπικό πάνθεον²⁴. Τα υπόλοιπα επίθετα του Απόλλωνα δεν συναντώνται όμως, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, σε κανέναν άλλο κρητικό όρκο, οπότε δεν είναι σίγουρη και η εμφάνισή τους στον παραπάνω. Το επίθετο *Κάρνειος* μαρτυρείται μόνο ως όνομα μήνα στο γορτυνιακό και κνωσιακό ημερολόγιο²⁵ και το επίθετο *Λύκειος* μαρτυρείται σε μία επιγραφή της Κνωσού του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁶ Το επίθετο *Στυρακίτας* αναφέρεται μόνο από τον Στέφανο Βυζάντιο²⁷ και προέρχεται, σύμφωνα με τον παραπάνω γραμματικό, από το όνομα του όρους *Στυράκιον*, του οποίου η ακριβής τοποθεσία παραμένει άγνωστη. Ωστόσο, το παραπάνω επίθετο του Απόλλωνα φαίνεται να συνδέεται και με το αρωματικό και φαρμακευτικό φυτό στύραξ (*styrax officinalis*). Ο Πλούταρχος²⁸ αναφέρει ότι ο στύραξ κατάγεται από την Κρήτη και πρωτοφυτεύτηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Αλιάρτο, όταν κατέφυγε εκεί ο κρητικός ήρωας Ραδάμανθους, για να αποφύγει το ζηλιάρη αδελφό του, βασιλιά Μίνωα. Ο Ηρόδοτος²⁹ όμως αναφέρει ότι οι Φοίνικες ήταν αυτοί που έκαναν εξαγωγή του φυτού στην Ελλάδα³⁰. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος θάμνος ή μικρό δέντρο με τη σφαιρική κόμη, τα λευκά άνθη και τους σφαιρικούς καρπούς διαμέτρου 1-1,5 εκ., αποτελεί ακόμα και σήμερα το χαρακτηριστικό αυτοφύες φυτό (συγχρ. αστυράκι

²⁰ Βλ. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 160, σημ. 52. Π. Θέμελης - Α. Ματθαίου στο Σταμπολίδης 2004, 156, αρ. 12). Για το επίθετο Δελφίνιος, βλ. A.-L. Philippe, «L'épithète Delphinios», στο N. Belayche *et al.*, *Nommer les Dieux. Théonymes, épithètes, épicleses dans l'Antiquité*, Recherches sur les rhétoriques religieuses, 5, 2005, 255-261.

²¹ Chaniotis 1996α, 193 και 195.

²² Βλ. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Mäander*, 1900, αρ. 20, σ. 2-5: ...συνελ[θ]ουσᾶν [τ]ᾶμ πολίων πασᾶν ἐς Βίλκωνα ἐς τὸ ἱε[ρ]ὸν τῷ Ἀπέλλωνος τῷ Βιλκωνίῳ. Βλ. επίσης σ. 26-27.

²³ Ο van Effenterre (1991β, 28-29), ταυτίζει την τοποθεσία *Βίλκων* με το λόφο, ο οποίος φέρει σήμερα την ονομασία Νησί και ο οποίος βρίσκεται στα βόρεια της σύγχρονης Ελευθέρας. Σύμφωνα λοιπόν με τον παραπάνω μελετητή, η αναφορά του Απόλλωνα *Βιλκωνίου* στην εν λόγω επιγραφή δεν ήταν μία απλή επινόηση των Μαγνητιών, οπότε ο μεγάλος ορθογώνιος περίβολος στο Νησί, όπου βρέθηκε και ο όρκος συνθήκης της Ελευθέρας, θα έπρεπε να ταυτιστεί με τον ιερό του Απόλλωνα *Βιλκωνίου*, ως ο τόπος συνελεύσεων του Κοινού των Κρητών. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Χανιώτη (Chaniotis 1996α, 191), τόσο η επιγραφή που βρέθηκε στην Μαγνησία κοντά στο Μαϊάνδρο όσο και ο όρκος συνθήκης της Ελευθέρας δεν επιτρέπουν να βγάλουμε συμπεράσματα ούτε για τον τόπο συγκέντρωσης του Κοινού των Κρητών ούτε για την τοποθεσία του *Βίλκωνος*.

²⁴ Από το επίθετο *Σασθραῖος* προήλθε το μεταγενέστερο επίθετο *Σατραῖος* καθώς και τα ουσιαστικά Σάωρος, Άωρος και Σάτρα (βλ. van Effenterre 1991β, 28. Perlman 2004β, 1158 και Tzifopoulos 2008, 168).

²⁵ Βλ. Willetts 1962, 265-266. Chaniotis 1996β, 17-43.

²⁶ Βλ. Guarducci, *IC I, Cnosos*, 15. Willetts 1962, 267. Sporn 2002, 380, πιν. 3b.

²⁷ Στυράκιον, ὄρος Κρήτης. οἱ ἐνοικοῦντες Στυρακίται. Στυρακίτης γὰρ Ἀπόλλων.

²⁸ Πλούταρχος, *Λύσανδρος*, 28.4: οἱ δὲ Κρήσιοι στύρακες οὐ πρόσω περιπεφύκασιν, ἃ τεκμήρια τῆς Ραδαμάνθους αὐτόθι κατοικήσεως Ἀλιάρτιοι ποιοῦνται, καὶ τάφον αὐτοῦ δεικνύουσιν Ἀλεᾶ καλοῦντες.

²⁹ Ηρόδοτος, 3.107: Τὸν μὲν γε λιβανωτὸν συλλέγουσι τὴν στύρακα θυμιῶντες, τὴν ἐς Ἑλληνας Φοίνικες ἐξάγουσι.

³⁰ Βλ. επίσης Faure 1987, 299.

ή αγριοκυδωνιά)³¹ που φύεται σε αρκετές περιοχές της Κρήτης, εκ των οποίων και η Ελεύθερνα.

Δεν έχει αναγνωριστεί με σιγουριά μέχρι σήμερα η θέση του ιερού του θεού Απόλλωνα στην αρχαία Ελεύθερνα. Είναι όμως πιθανόν ο ορθογώνιος περίβολος με πεντάστυλο μνημειακό πρόπυλο δωρικού ρυθμού, ο οποίος οικοδομήθηκε στη θέση ενός παλαιότερου ιερού στο λόφο Νησί και χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. ή στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.³², να φιλοξενούσε κάποιον από τους τόπους λατρείας του. Η αναγνώριση του περιβόλου ως ιερού τόπου συνίσταται στο γεγονός ότι στην επιφάνεια των εξωτερικών τοίχων του προπύλου ήταν χαραγμένα τα κείμενα δύο κρατικών συνθηκών του 3^{ου} αι. π.Χ. Οι κρατικοί νόμοι καθώς και οι συνθήκες συμμαχίας ή ισοπολιτείας επικυρώνονταν στην Κρήτη με τη δημοσίευσή τους σε ιερούς τόπους³³, όπως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα³⁴ καθώς και από τις επιγραφικές μαρτυρίες. Σε αυτήν την περίπτωση, ο θεός Απόλλωνας πρέπει να κατείχε λοιπόν μια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Ελεύθερνας³⁵. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι είναι επίσης πιθανόν, το ιερό του θεού Απόλλωνα να τοποθετείται και στο λόφο Πυργί, όπου έχει εντοπιστεί ένα σημαντικό ιερό της γεωμετρικής/αρχαϊκής περιόδου, του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε έως και τα ελληνιστικά χρόνια³⁶.

Στην Ελεύθερνα, εκτός από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, η εικονογραφία των νομισμάτων επιβεβαιώνει την κυρίαρχη θέση της λατρείας του θεού

³¹ Βλ. Σταμπολίδης 1996, 111 και Ψιλάκης 2006, 121.

³² Βλ. Καλπαξής 1991, 15. Μαυρογιαννάκης 1997, 7. Α. Καλπαξής, «Οι ακροπόλεις», στο Σταμπολίδης 2004, 109.

³³ Βλ. Sporn 2002, 242.

³⁴ Βλ. Perlman 2004γ.

³⁵ Σύμφωνα με την Perlman (2004γ, 195), το γεγονός των διαφορετικών θέσεων σε σχέση με το πολιτικό κέντρο των πόλεων, των αρχαϊκών ναών του Απόλλωνα στη Γόρτυνα, στη Δρήρο και πιθανόν και στην Αζό, όπου δημοσιεύονταν οι κρατικοί νόμοι, αποδεικνύει πιθανόν μία σύνδεση της θεότητας με τον γραπτό νόμο. Στον ελλαδικό χώρο, μαρτυρείται συχνά η δημοσίευση κρατικών νόμων και συνθηκών σε χώρους που σχετίζονταν με την πολιτική ζωή της πόλης, καθώς και σε ιερούς τόπους αφιερωμένους σε θεούς ή ήρωες που είχαν σχέση με την τοπική της ταυτότητα. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι αυτό του μνημείου των δέκα επώνυμων ηρώων της Αθήνας. Στην Αγορά υπήρχαν τα αγάλματα των δέκα ηρώων, από τους οποίους πήραν το όνομά τους οι φυλές της Αθήνας (βλ. Αριστοτέλης, *Αθηναίων πολιτεία*, 53.4. Αισχύνης, *Κατά Κτησιφάντιος*, 187. Πausanias, 1.5.1. Βλ. Shear 1970, 145.). Ο περίβολος εκπροσωπούσε επίσης το κέντρο της πολιτικής ζωής. Ο Δημοσθένης (*Κατά Τιμοκράτους*, 23. Βλ. επίσης Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 1183) αναφέρει ότι κάθε πρόταση νέου νόμου έπρεπε να αναγραφεί μπροστά στους επώνυμους έως τη συγκέντρωση του λαού. Ο Αισχύνης (*Κατά Κτησιφάντιος*, 39) επίσης αναφέρει ότι οι νομοθέτες διέταζαν να γνωστοποιούνται οι νόμοι μπροστά στα αγάλματα των επώνυμων ηρώων και ο Ισοκράτης (*Πρός Καλλίμαχον*, 61) μας πληροφορεί ότι οι ανακοινώσεις γίνονταν μπροστά στους επώνυμους. Κάποιοι θεοί ή/και ήρωες, συνήθως επώνυμοι, λειτουργούσαν ως εγγυητές του χώρου και του χρόνου και γι' αυτό η λατρεία τους κατείχε κυρίαρχη θέση στη ζωή μιας πόλης. Για τους επώνυμους ήρωες ως εγγυητές του χώρου και του χρόνου, βλ. Stratiki 2005, 71-74. Όσον αφορά στη δημοσίευση διαταγμάτων ή συνθηκών σε ιερούς τόπους, αναφέρουμε επίσης το παράδειγμα του ιερού του Μελάμποδα στις Αιγόςθενες. Σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, το ιερό κατείχε πιθανόν σημαντική θέση στη ζωή της πόλης, καθώς σε αυτό γινόταν η δημοσίευση των διαταγμάτων του δήμου (βλ. *IG VII*, 207 και 208). Ο Pausanias (*Περιήγηση*, 1.44.5) διατηρεί την ανάμνηση της μικρής μεγαρικής πόλης των Αιγόςθενων χάρη στην ύπαρξη του Μελαμποδείου και της ετήσιας εορτής που πραγματοποιούνταν προς τιμήν του ήρωα. Ωστόσο, ο Περιηγητής δεν αναφέρει την «πολιτική» λειτουργία του ιερού.

³⁶ Βλ. Α. Καλπαξής, «Οι ακροπόλεις», στο Σταμπολίδης 2004, 113.

Απόλλωνα, εφόσον η μορφή του θεού καθώς και τα λατρευτικά του σύμβολα αποτελούν τους κατεξοχήν νομισματικούς τύπους της πόλης.

Η Ελεύθερνα αρχίζει να κόβει νόμισμα κατά την ύστερη κλασική περίοδο, γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷. Η πρώτη νομισματική της σειρά αποτελείται από αργυρούς στατήρες και ακολουθεί τον μειωμένο αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα που είχε εφαρμοστεί από τις κρητικές πόλεις ήδη από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁸

Στην πρόσθια όψη των παραπάνω νομισμάτων απεικονίζεται ο Απόλλωνας, όρθιος, ενδεδυμένος με το τυπικό ένδυμα των τοξοτών, το περιζώμα και με τόξο στο αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί κρατάει σφαιρικό αντικείμενο. Ο θεός πλαισιώνεται από δύο δέντρα και συνοδεύεται από ένα κυνηγόσκυλο. Στην οπίσθια όψη απεικονίζεται η αδελφή του, Άρτεμη, ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα, με τόξο στο αριστερό χέρι, συνοδευόμενη επίσης από ένα κυνηγόσκυλο (**εικ. 1**). Η παράσταση του γυμνού και όρθιου Απόλλωνα με τόξο και σφαιρικό αντικείμενο διαφόρων μεγεθών, θα επικρατήσει στα αργυρά νομίσματα της Ελεύθερνας (στατήρες, δραχμές, τριώβολα, οβολούς και ημιωβόλια) μέχρι και το α' μισό του 3ου αι. π.Χ. (**εικ. 2-13**). Σε ελάχιστες περιπτώσεις στην παράσταση εικονίζεται και ένα δενδρύλλιο (**εικ. 22**) καθώς και μία βαθμιδωτή βάση, πάνω στην οποία ιστάται ο θεός (**εικ. 6**) και η οποία πιθανόν να υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ανάλογου αγάλματος στην Ελεύθερνα. Ανάλογες παραστάσεις εμφανίζονται και στα χάλκινα νομίσματα της πόλης, που αρχίζουν να κόβονται από τα τέλη του 4^{ου} αι. μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ.³⁹ (**εικ. 14**).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην πρόσθια ή στην οπίσθια όψη των αργυρών νομισμάτων της Ελεύθερνας αναγράφεται τις περισσότερες φορές το εθνικό της σε πλήρη (ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΟΝ ή ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΩΝ) ή συντετμημένη μορφή ή σε μορφή μονογραφήματος. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση των αργυρών στατήρων με την δαφνοστεφή κεφαλή του Δία προς τα δεξιά στην πρόσθια όψη και τον όρθιο και γυμνό Απόλλωνα με τόξο και σφαιρικό αντικείμενο στην οπίσθια, όπου εμφανίζεται η αιγιματική επιγραφή ΩΤΕΑ⁴⁰. Η μήτρα του εμπροσθοτύπου των παραπάνω νομισμάτων είναι η ίδια με εκείνη που χρησιμοποιήθηκε από το νομισματοκοπείο της Ελεύθερνας⁴¹ και της Ιεράπυτνας⁴² στο α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

³⁷ Βλ. Le Rider 1966, 197.

³⁸ Βλ. Stefanakis 1999, 247-268.

³⁹ Βλ. Furtwängler 1994, 185-186.

⁴⁰ 1) Cabinet des Médailles, Paris, R 1888: 11,39 γρ., 9.00 = Hess-Leu, 7/04/1960, αρ. 197, πιν. VIII (**εικ. 15**). Το παραπάνω νόμισμα αποτελούσε μέρος του «θησαυρού» IGCH 152, Φαιστός/1953 με χρονολογία απόκρυψης 280/70 π.Χ., βλ. Le Rider 1961, 14-15, αρ. 8, πιν.1 και 1966, 34, αρ. 255, πιν. IX, αρ. 5 και 2) Collection Boutin (**εικ. 16**), βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 255, σημ. 3, αρ. 18, πιν. XXXIV. Υπάρχουν τέσσερα ακόμη νομίσματα, τα οποία ανήκουν πιθανόν στην παραπάνω έκδοση, αλλά στα οποία είτε η επιγραφή είναι δυσδιάκριτη είτε είναι ανεπιγραφα: 1) Νομισματική Συλλογή της Alpha Bank, αρ. 4124: 10,86 γρ., 10.00 (**εικ. 17**), 2) Naples: 11,25 γρ. (**εικ. 18**) (βλ. Svoronos 1890, 134, αρ. 28, πιν. XI, αρ. 26), 3) IGCH 152, Φαιστός/1953: 10,98 γρ. 12.00 (βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 254, πιν. IX, αρ. 4) και 4) Leu 13, 29-30/04/1975, αρ. 178 = Hess-Leu 28, 1965, αρ. 206 = Hess-Leu, 1957, αρ. 238: 11,37 γρ., 9.00.

⁴¹ 1) BMC Eleutherna 3: 11,10 γρ., 10.00 (**εικ. 19**) (βλ. Wroth 1886, BMC, 33, αρ. 3, πιν. VIII, αρ. 7 και Svoronos 1890, 134, αρ. 29, πιν. XI, αρ. 27), 2) Cabinet des Médailles, Paris, αρ. 262: 11,25 γρ., 3.00 (**εικ. 20**), 3) IGCH 152, Φαιστός/1953: 11,20 γρ., 9.00 (βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 256, πιν. IX, αρ. 6), 4) ANS, New York, 1944.100.40533: 10,13 γρ., 9.00 (**εικ. 21**), 5) ANS, New York, 1944.100.40538: 9,35 γρ., 5.00 (**εικ. 22**) και 6) ANS, New York, 1944.100.40537: 11,02 γρ., 10.00 (**εικ. 23**), 7) BM, London, 1926, 1-16-359: 10,9 γρ., 11.00 (**εικ. 24**) και 8) BM, London, 1947, 6-6-399: 10,99 γρ., 7.00 (**εικ. 25**).

για την κοπή των αργυρών τους στατήρων⁴³. Τα αρχικά ΩΤΕΑ δεν αντιστοιχούν στο όνομα κάποιας κρητικής πόλης. Ωστόσο, τα παραπάνω νομίσματα έχουν κοπεί πιθανόν από το νομισματοκοπείο της Ελεύθερνας, εφόσον ο τύπος της οπίσθιας όψης τους είναι παρόμοιος με εκείνον που εμφανίζεται στα νομίσματα της πόλης (**εικ. 21 και 27**). Πως θα μπορούσαμε όμως να ερμηνεύσουμε την επιγραφή ΩΤΕΑ; Συναντάμε πολύ συχνά στα κρητικά νομίσματα επιγραφές που αναφέρονται στα μυθολογικά πρόσωπα ή στις θεότητες που απεικονίζονται, όπως Πτολίοικος στην Απτέρα, Μίνως στην Κνωσό, Βέλχανος στην Φαιστό και Άκραϊος στην Πραισό. Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση το όνομα δεν εμφανίζεται ποτέ σε συντετμημένη μορφή. Η επιγραφή ΩΤΕΑ μπορεί λοιπόν να αναφέρεται είτε στο όνομα του χαρακτή, είτε πιθανότερο στο όνομα του υπευθύνου κοπής⁴⁴, όπως παρατηρούμε την ίδια περίοδο και στα νομίσματα της Κνωσού, της Γόρτυνας, της Λύττου, της Ιτάνου και της Πραισού. Ωστόσο, το όνομα ΩΤΕΑ δεν μαρτυρείται, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, στις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές της Κρήτης.

Η εικονογραφία του γυμνού και όρθιου Απόλλωνα με το τόξο και το σφαιρικό αντικείμενο εμφανίζεται επίσης και στους πρώιμους αργυρούς στατήρες της γειτονικής Ρίθυμνας (**εικ. 28**). Η κοινή τυπολογία⁴⁵ είτε αποτελεί προϊόν συμμαχίας των δύο πόλεων για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, υποδηλώνοντας επίσης μια νομισματική συμμαχία⁴⁶, είτε αποδεικνύει μία κοινή λατρεία της συγκεκριμένης μορφής του Απόλλωνα από τις δύο παραπάνω πόλεις⁴⁷.

Παραλλαγή αυτής της παράστασης εμφανίζεται στους αργυρούς στατήρες της γειτονικής Τυλίσσου, οι οποίοι εκδίδονται ανάμεσα στο 330/20 και στο 280/70 π.Χ. Στην οπίσθια όψη απεικονίζεται όρθια γυμνή ανδρική μορφή να ίσταται σε μερικές περιπτώσεις σε βάθρο, κρατώντας τόξο στο αριστερό χέρι και κερασφόρο κεφαλή αιγοειδούς (**εικ. 29-30**) ή φιάλη (**εικ. 31-32**) στο δεξί. Την μορφή συνοδεύει δενδρύλλιο ή δύο κλαδιά δάφνης ή αιχμή βέλους. Σύμφωνα με τους μελετητές, η εικονιζόμενη θεότητα των νομισμάτων της Τυλίσσου ερμηνεύεται είτε ως Απόλλωνας είτε ως Ερμής⁴⁸. Η ανδρική μορφή με το τόξο και την κεφαλή αιγοειδούς των νομισμάτων αυτών παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν που απεικονίζεται σε ανάγλυφους πίνακες της γειτονικής πόλης Ραύκου⁴⁹ καθώς και αναλογίες με τον Ερμή, που απεικονίζεται στα χάλκινα ελάσματα από το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Κάτω Σύμη Βιάννου⁵⁰ (**εικ. 48**). Όμως, η ομοιότητα της παράστασης με τα ελευθερνιώτικα νομίσματα και το γεγονός ότι η κιθάρα απεικονίζεται ως κύριο σύμβολο στα χάλκινα νομίσματα της

⁴² BM, London, IV, B, E, 22: 10,89 γρ., 3,00 (**εικ. 26**) (βλ. Wroth 1886, *BMC*, 48, αρ. 1, πιν. XII, 1 και Svoronos 1890, 188, αρ. 2, πιν. XVII, 7).

⁴³ Βλ. Mørkholm 1982, 209. Για τη χρησιμοποίηση κοινής μήτρας από τα κρητικά νομισματοκοπεία βλ. V.E. Stefanaki στον παρόντα τόμο.

⁴⁴ Βλ. Le Rider 1961, 15 και 1966, 217-218. Μετενίδης 2001.

⁴⁵ Περιπτώσεις κοινής τυπολογίας συναντάμε και στα νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων, βλ. V.E. Stefanaki στον παρόντα τόμο.

⁴⁶ Βλ. Στεφανάκης 2002, 54.

⁴⁷ Βλ. Sporn 2002, 245.

⁴⁸ Βλ. Sporn 2002, 146.

⁴⁹ Βλ. Sporn 2002, **εικ. 3**, πιν. 25.

⁵⁰ Βλ. Λεμπέση 1985, 116-136.

Τυλίσσου⁵¹ (**εικ. 33**), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν πρόκειται για τον θεό Απόλλωνα⁵².

Ο Απόλλωνας εμφανίζεται επίσης και ως κιθαρωδός στην οπίσθια όψη των χάλκινων νομισμάτων της Ελεύθερνας, που εκδίδονται ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. και στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.⁵³ (**εικ. 34**). Ο θεός απεικονίζεται καθιστός σε ομφαλό ή βράχο, ενδεδυμένος με ιμάτιο, κρατώντας το σφαιρικό αντικείμενο στο δεξί του χέρι. Στην πλευρά του ομφαλού έχει εναποθέσει τη λύρα και στην ωμοπλάτη του διακρίνεται φαρέτρα. Παρόμοιες παραστάσεις με τον Απόλλωνα κιθαρωδό ή λυρωδό έχουν αποτυπωθεί στα αργυρά τριώβολα της Αιπέρας⁵⁴ (**εικ. 35**) και στους αργυρούς στατήρες της Λάππας (**εικ. 36**) και της Χερσονήσου⁵⁵ (**εικ. 37-39**), που εκδίδονται στην περίοδο μεταξύ του 330/20 και του 280/70 π.Χ. Ο Απόλλωνας απεικονίζεται στα παραπάνω νομίσματα γυμνός ή ενδεδυμένος με ιμάτιο, καθήμενος σε δέντρο ή σε βραχώδες έξαρμα, κρατώντας φιάλη ή πλήκτρο, συνοδευόμενος σε μερικές περιπτώσεις από κλαδί δάφνης (ή φοινικιάς) ή από θυμιατήριο⁵⁶.

Τα σύμβολα, τόξο, φαρέτρα και σκύλος (Απόλλων ως τοξότης/κυνηγός⁵⁷), κιθάρα, λύρα, πλήκτρο, ομφαλός ή βραχώδες έξαρμα (Απόλλων ως θεός της μουσικής και της αρμονίας), καθώς και φιάλη (ως λατρευτική προσφορά) είναι ήδη γνωστά στην εικονογραφία του θεού στα διάφορα έργα της ελληνικής τέχνης⁵⁸. Όσον αφορά όμως στο σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο θεός στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, δεν υπάρχουν εικονογραφικά παράλληλα. Ωστόσο η συνεχής παρουσία του στα νομίσματα της Ελεύθερνας αποδεικνύει ότι αποτελεί *λαλόν σύμβολο* του θεού και συνδέεται πιθανόν με τις ιδιότητές του ή/και με την τοπική του λατρεία.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες⁵⁹ για το σφαιρικό αντικείμενο που κρατάει ο θεός, είτε εικονίζεται όρθιος είτε καθιστός. Μερικοί μελετητές ερμήνευσαν το σφαιρικό αντικείμενο ως μήλο, όταν εικονίζεται όρθιος ο θεός, ενώ στη περίπτωση του καθιστού θεού ως δίσκο ή σφαίρα. Άλλοι μελετητές λαμβάνοντας υπόψη την ιδιότητα του θεού ως κυνηγού, ερμήνευσαν το σφαιρίδιο ως πέτρα⁶⁰ –την οποία εκσφενδόνιζε στο κυνηγημένο ζώο πριν το θανατώσει με βέλος– ανάλογη αυτής που κρατάει ο Τάλως στα νομίσματα της Φαιστού (**εικ. 40**) και ο Μινώταυρος στα νομίσματα της Κνωσού (**εικ. 41**).

⁵¹ Βλ. Svoronos 1890, 330, αρ. 9, πιν. XXXI, 5.

⁵² Βλ. Τασούλας 1994, 37-38.

⁵³ Βλ. Svoronos 1890, 135, αρ. 34-46, πιν. XII, 3-5 και 7. Furtwängler 1994, 185-186.

⁵⁴ Βλ. Svoronos 1890, 16, αρ. 11, πιν. I, 15.

⁵⁵ Βλ. Svoronos 1890, 49-50, αρ. 1, 8-16, πιν. III, 17, 24-26 και 331, αρ. 1, πιν. XXXI, 8.

⁵⁶ Για εικονογραφικά παράλληλα, βλ. Le Rider 1966, 182-183, σημ. 4.

⁵⁷ Η τέχνη της τοξοβολίας, γνώρισμα του θεού Απόλλωνα, ενισχύει τη λατρεία του στη Κρήτη ως τοξότη, εφόσον οι Κρήτες ήταν γνωστοί ως περίφημοι τοξότες και ήταν περιζήτητοι στα μισθοφορικά στρατεύματα των ελληνιστικών πόλεων, κρατών ή βασιλείων. Ο Απόλλωνας είναι αυτός που τους διδάξε την τέχνη και αυτόν πιθανόν επικαλούσαν όλοι οι άριστοι τοξότες προτού σημαδέσουν το στόχο τους. Εκφράσεις όπως *τόξον Κρητικόν* και *Κρήτες τοξοφόροι* έμειναν παροιμιώδεις μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (βλ. Χανιώτης 1987, 220. Τασούλας 1994, 35 και Βερτουδάκης 2000, 29-36 και 69-72). Για την κυνηγετική δραστηριότητα των Κρητών και τα κρητικά κυνηγόσκυλα βλ. Βερτουδάκης 2000, 61-69 και 73-87.

⁵⁸ Βλ. LIMC II, 1-2, Apollon.

⁵⁹ Για την σχετική βιβλιογραφία και τις διατυπωθείσες απόψεις βλ. Cook 1914, II.1, 492-493. Guarducci, IC II, Eleutherna, 146. Willetts 1962, 270. Τασούλας 1994, 35-36. Sporn 2002, 235-237 και Tzifopoulos 2008, 161, σημ. 537.

⁶⁰ Βλ. Aly 1908, 5. Babelon 1914, 1001-1010. Svoronos 1890, 130, αρ. 1. Furtwängler 1994, 185. Τασούλας 1994, 36. LIMC II.1, Apollon, 195, αρ. 51-52, 197, αρ. 62 και 198, αρ. 72. Perlman 2004β, 1160.

Ωστόσο, τα κατεξοχήν σύμβολα του θεού-κυνηγού Απόλλωνα, είναι κυρίως το τόξο, το βέλος και η φαρέτρα και όχι οι πέτρες.

Ο Απόλλωνας όμως συνδέεται με τους λίθους ως μυθικός κτίστης πόλεων⁶¹, δηλ. με την ιδιότητα του θεού-ιδρυτή. Με τους λίθους συνδέεται όμως και ο Ερμής (βλ. *έρμακες*, δηλ. τους λατρευτικούς λιθοσφωρούς). Γι' αυτό το λόγο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές⁶², η μορφή στα νομίσματα της Ελεύθερνας είναι πρόβλημα αν εικονίζει τον Απόλλωνα ή τον Ερμή, τον θεό που συνδέεται με τους λίθους, τη βλάστηση και ήταν αντιληπτός ως κυνηγός. Η λατρεία του Απόλλωνα παρουσιάζει λοιπόν κοινά σημεία αναφοράς με εκείνης του Ερμή. Φυσικά, στην περίπτωση της Ελεύθερνας είναι σίγουρο ότι πρόκειται για τον Απόλλωνα διότι α) στους πρώτους αργυρούς της στατήρες απεικονίζεται η αδελφή του, Άρτεμη, στην οπίσθια όψη και β) στα χάλκινα νομίσματα της πόλης απεικονίζεται η ίδια αντρική μορφή με το σφαιρικό αντικείμενο, αλλά αυτή τη φορά συνοδεύεται και από λύρα, χαρακτηριστικό σύμβολο του θεού.

Δύο υποθέσεις θα μπορούσαν λοιπόν να διατυπωθούν για την ερμηνεία της λατρευτικής μορφής του Απόλλωνα, ανάλογα με την ταύτιση του σφαιρικού αντικειμένου ως λίθο ή ως καρπό. Στην πρώτη περίπτωση, ο θεός Απόλλωνας απεικονίζεται με την ιδιότητα του θεού-κυνηγού ή πιθανότερο του θεού-ιδρυτή, ενώ στη δεύτερη περίπτωση απεικονίζεται ως θεός-εγγυητής της γονιμότητας ή ως θεός με μία ιδιαίτερη σχέση με ένα συγκεκριμένο στρόγγυλο καρπό.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, γνωρίζουμε ότι στην Ελεύθερνα ο Απόλλωνας λατρευόταν ως *Σασθραῖος*, λατρευτικό επίθετο που συνδέεται με την αρχαία ονομασία της πόλης της Ελεύθερνας. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο θεός με το σφαιρικό αντικείμενο, είτε πρόκειται για λίθο είτε για καρπό, είναι ο τοπικός θεός της Ελεύθερνας, Απόλλωνας *Σασθραῖος*. Ωστόσο, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, δεν γνωρίζουμε τις ιδιότητές του, δηλ. εάν είχε κάποια μυθολογική σχέση με την ίδρυση της πόλης της Ελεύθερνας ή κάποια σχέση μυθολογική ή/και λατρευτική με τη βλάστηση και τη φύση, όπως δεν γνωρίζουμε επίσης και τα τοπικά χαρακτηριστικά της λατρείας του.

Έχει λοιπόν διατυπωθεί η άποψη ότι το σφαιρικό αντικείμενο είναι σφαιρίδιο από τη ρητίνη του στύρακα ή καρπός στύρακα⁶³, ενώ τα δέντρα, που πλαισιώνουν τον Απόλλωνα στους πρώιμους αργυρούς στατήρες της Ελεύθερνας (**εικ. 1**), μπορούν να θεωρηθούν στύρακες⁶⁴. Πρόκειται λοιπόν, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές⁶⁵, για την απεικόνιση του Απόλλωνα *Στυρακίτα*. Ωστόσο, διατυπώθηκαν επιφυλάξεις εάν τα εικονιζόμενα δενδρύλλια είναι στύρακες ή κυπαρίσσια⁶⁶ και κατ' επέκταση εάν το σφαιρικό αντικείμενο είναι καρπός στύρακα ή κυπαρισσιού. Η απεικόνιση όμως ίδιου τύπου δέντρου στα νομίσματα της Τυλίσσου αποδεικνύει τη γενικότερη λατρευτική σημασία του φυτικού συμβόλου στις παραπάνω παραστάσεις.

Η απεικόνιση δέντρων και ένδενδρων μορφών συναντάται πολύ συχνά στην εικονογραφία των κρητικών νομισμάτων. Ο συνδυασμός θεϊκής ή ηρωικής ή

⁶¹ Βλ. Λεμπέση 1985, 160-162 και 171-176. Λαμπρινουδάκης 1973, 174. Για τον ρόλο του Απόλλωνα στην ίδρυση της Τροίας, βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 7. 452-453. Βλ. επίσης Detienne 1998, 184-186.

⁶² Βλ. Λεμπέση 1985, 174-175, σημ. 533.

⁶³ Βλ. Cook 1914, II.1, 492. Willetts 1962, 257 και 270. Sporn 2002, 236, σημ. 1742.

⁶⁴ Βλ. Svoronos 1890, 130, αρ. 1. Babelon 1914, 1002.

⁶⁵ Βλ. Cook 1914, II, 492. Willetts 1962, 270 και Σταμπολίδης 1996, 111, σημ. 155.

⁶⁶ Βλ. Τασούλας 1994, 36. Baumann 2004, 71, εικ. 166.

μυθολογικής μορφής και δέντρου μπορεί να αναφέρεται είτε σε ένα συγκεκριμένο μύθο, όπου το δέντρο έχει τη δική του υπόσταση και το δικό του ρόλο, όπως στον άθλο του Ηρακλή με τα μήλα των Εσπερίδων στα νομίσματα της Φαιστού (**εικ. 42**), είτε σε ένα μύθο όπου το δέντρο έχει μεν το δικό του ρόλο αλλά λειτουργεί και ως σύμβολο ενός ιερού γάμου⁶⁷, όπως της Ευρώπης και του Δία στα νομίσματα της Γόρτυνας (**εικ. 43**) και της Συβρίτου⁶⁸ (**εικ. 44**), καθώς και της Λητούς και του Δία στα νομίσματα της Ιεράπυτνας (**εικ. 26**). Επίσης, το δέντρο μπορεί να υποδηλώνει την βλαστική επιφάνεια μιας θεότητας, όπως στην παράσταση του επώνυμου ήρωα, Πτολίοικου, στα νομίσματα των Αιπτέρων⁶⁹ (**εικ. 45**). Υπάρχουν φυσικά και παραστάσεις, όπως του Δία *Βελχάνου* στα νομίσματα της Φαιστού (**εικ. 46**) και της Δήμητρας ή Περσεφόνης στα νομίσματα της Πριάσους (**εικ. 47**), όπου είτε το δέντρο συμβολίζει έναν ιερό γάμο είτε τις βλαστικές και φυτικές ιδιότητες των θεοτήτων. Επίσης η παρουσία των δέντρων και των βράχων στις παραστάσεις των κρητικών νομισμάτων είναι πιθανόν να υποδηλώνει σε ορισμένες περιπτώσεις και την επικοινωνία με το θείο, την μουσική και την ποιητική ή/και προφητική έμπνευση⁷⁰, καθώς επίσης και τον χώρο (τέμενος), εντός του οποίου εξελίσσεται η λατρεία μιας θεότητας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τα δέντρα και τα φυτά, τα οποία συνοδεύουν το θεό Απόλλωνα στις παραστάσεις των κρητικών νομισμάτων, υποδηλώνουν είτε μια πιθανή σχέση της θεότητας με τη γονιμότητα, είτε τα δέντρα και τα φυτά του ιερού άλσους της λατρευόμενης θεότητας, στα οποία θα μπορούσαν να αναρτούνται τα διάφορα αναθήματα.

Το σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, θα μπορούσε λοιπόν να έχει λατρευτική και αναθηματική σημασία, όπως αποδεικνύεται και από τις ανάλογες παραστάσεις στα νομίσματα της Αιπτέρας, της Λάμπας, της Τυλίσους και της Χερσονήσου, στις οποίες το σφαιρικό αντικείμενο έχει αντικατασταθεί με κεφαλή αιγοειδούς ή φιάλη, των οποίων η χρήση, ως γνωστό, είναι κυρίως λατρευτική και αναθηματική. Σε αυτήν την περίπτωση, θα μπορούσε λοιπόν το σφαιρικό αντικείμενο να ερμηνευτεί ως καρπός, υποδηλώνοντας τις προσφορές των πιστών, αν φυσικά υποθέσουμε ότι και η τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα σχετιζόταν με τη βλάστηση ή με κάποιο συγκεκριμένο δέντρο ή φυτό με στρόγγυλους καρπούς.

Οι στρόγγυλοι καρποί, όπως το ρόδι ή το μήλο, θεωρούνταν σύμβολα κυρίως της γυναικείας γονιμότητας, καθώς τα κρατούν συνήθως γυναικείες θεότητες⁷¹. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου συμβολισμού στρόγγυλων καρπών είναι ένα κυκλαδικό γυναικείο άγαλμα, που χρονολογείται γύρω στο 550 π.Χ., το οποίο κρατά στα

⁶⁷ Βλ. Capdeville 1995, 159-177.

⁶⁸ Βλ. Le Rider 1966, 35, αρ. 263, σημ. 1, πιν. IX, 9 και 160-162.

⁶⁹ Βλ. Τασούλας 1994, 106, σημ. 501. Το τεταμένο χέρι του Πτολίοικου μπροστά από ένα δέντρο είναι γνωστή χειρονομία λατρείας, όπως αποδεικνύεται από ανάλογες παραστάσεις λατρευτών σε δαχτυλίδια των μινωικών και μηκοναϊκών χρόνων (βλ. Marinatos 1990). Επίσης, στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, οι λατρευτές επικαλούνταν το θεό με το άρπαγμα ενός κλώνου από το ιερό του δέντρο (βλ. Λεμπέση 1985, 146-155. Τασούλας 1994, 106, σημ. 499. Ψιλάκης 2006, 119).

⁷⁰ Βλ. Tzifopoulos 2008, 161, σημ. 539.

⁷¹ Βλ. Triomphe 1989, 105. Η γονιμότητα της γυναίκας σχετίζεται όμως και με τη γονιμότητα της γης. Μην ξεχνάμε ότι η Γαία, όνομα γένους θηλυκού, παρουσιάζεται ως γυναίκα από την *Θεογονία* και την μεταγενέστερη λογοτεχνία μέχρι την εικονογραφία της αρχαίας Ελλάδας.

στήθη ένα στρόγγυλο καρπό⁷². Ο Πausανίας⁷³ αναφέρει επίσης ότι το άγαλμα της Ήρας στο Άργος κρατούσε ένα ρόδι, δηλαδή ένα στρόγγυλο καρπό. Τα μήλα, επίσης στρόγγυλοι καρποί, αποτελούν προσφορές στην Άρτεμη, και απεικονίζονται στα αναθηματικά αγαλματίδια της θεάς στο ναό της στη Βραυρώννα⁷⁴. Στην Ποσειδωνία και στη Βοιωτία, έχουν βρεθεί αρχαϊκά αναθηματικά αγάλματα της Ήρας, που φέρουν στρόγγυλο καρπό, προσφορές που βρίσκουμε επίσης στα αρχαϊκά ιερά της Ήρας στη Σάμο, στη Δήλο και στο Άργος⁷⁵.

Όσον αφορά σε αντρικές μορφές, που κρατούν σφαιρικό αντικείμενο, εκτός από τον Απόλλωνα στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, υπήρχε στην Ολυμπία, σύμφωνα με τον Περιηγητή⁷⁶, το άγαλμα του Μίλωνα, αθλητή και ιερέα της Ήρας, ο οποίος κρατούσε ως προσφορά στην θεά, στρόγγυλο καρπό (ρόδι). Επίσης ένα ασβεστολιθικό αγαλμάτιο (εικ. 49) του 1^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο προέρχεται από το ναό του Απόλλωνα Ὑλάτη στο Κούριον της Κύπρου⁷⁷, απεικονίζει έναν γυμνό νεαρό άνδρα με χλαμύδα στους ώμους, ο οποίος κρατάει δύο(;) παρόμοια σφαιρικά αντικείμενα. Ωστόσο, αν και ο παραπάνω αγαλματικός τύπος είχε ερμηνευτεί ως απεικόνιση του Απόλλωνα Ὑλάτη, είναι πιθανότερο να πρόκειται για έναν νεαρό αθλητή⁷⁸, εφόσον το παραπάνω άγαλμα βρέθηκε στο χώρο της παλαιστρας, όπου διεξάγονταν συνήθως ασκήσεις ή παιχνίδια με τη μπάλα (σφαιρίσεις)⁷⁹.

Η ταύτιση όμως του σφαιρικού αντικείμενου που κρατάει ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας με καρπό, προκύπτει πιθανόν από την ομοιότητά του με τα πήλινα σφαιρίδια (εικ. 50), συμπαγή ή έγκοιλα με μικρότερο σβόλο στο εσωτερικό τους, διαμέτρου 2-4 εκ., συνήθως με εγχάρακτη διακόσμηση και επίχρισμα, που βρέθηκαν στους οικισμούς, τα ιερά και τις νεκροπόλεις της Ελεύθερνας, καθώς και στην εγγύτερη γεωγραφική περιοχή της⁸⁰. Η παραγωγή των πήλινων σφαιριδίων καλύπτει μία μεγάλη χρονική περίοδο, από το 700 π.Χ. έως και τον 1^ο αι. μ.Χ. Τρεις ερμηνείες έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη χρήση τους: είτε πρόκειται για παιχνίδια ή κουδουνίστρες, είτε για βαρίδια σε ενδύματα (ερμηνείες που συνδέονται με μη λατρευτικές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής), είτε για ομοιώματα καρπών με χρήση αναθηματική⁸¹.

Η ομοιότητα μεταξύ των πήλινων σφαιριδίων, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικό προϊόν της Ελεύθερνας και της εγγύτερης περιοχής της, και του σφαιρικού αντικειμένου, που κρατάει ο τοπικός θεός της Ελεύθερνας στις νομισματικές

⁷² Μουσείο της Ακρόπολης, Αθήνα (Αφροδίτη ή Κόρη;), βλ. *LIMC* II. 2, Aphrodite, 9, αρ. 58. Για την Περσεφόνη ως θεά που κρατά μήλο, βλ. *SIG* 3 1122.6 και Πausανίας, 1.44.3. Βλ. επίσης Triomphe 1989, 104, εικ. 15.

⁷³ Πausανίας, 2.17.4.

⁷⁴ Βλ. *LIMC* II.1, Artemis, αρ. 540-544, 643 και II.2, 488-489. Triomphe 1989, 105.

⁷⁵ Βλ. Mythmann 1982, 52-54.

⁷⁶ Βλ. Πausανίας, 4.14.6.

⁷⁷ Βλ. *LIMC* II.1, Apollon, 195, αρ. 53.

⁷⁸ Βλ. D. Whittingham, "Kourion: The Roman Stadium", στο H.W.Swiny, *An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and the Akrotiri Peninsula*, Κύπρος, 1982, 75-79, κυρίως 77-78.

⁷⁹ Για τις σφαιρίσεις, παιχνίδια ιδιαίτερα αγαπητά στις παλαιστρες και στα γυμνάσια καθώς και για τις απεικονίσεις τους στα έργα της ελληνικής τέχνης βλ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Άλλα αθλήματα και αθλοπαιδιές», στο Ν. Γιαλούρης, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1982, 255-259.

⁸⁰ Βλ. Γιαλούρη 1994, 167-171.

⁸¹ Βλ. Γιαλούρη 1994, 173-176 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Σταμπολίδης 2004, 273, αρ. 339. Θέμελης 2002, 42.

της παραστάσεις, πιστεύουμε ότι δεν μπορεί να είναι τυχαία. Συγκλίνουμε λοιπόν στην άποψη ότι στην πλειοψηφία τα σφαιρίδια αυτά αποτελούν ομοιώματα καρπών με χρήση λατρευτική και είναι πιθανόν να συνδέονται με την τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα.

Η λατρευτική χρήση των πήλινων σφαιριδίων δεν αποκλείει όμως και την κατά περίπτωση χρήση τους ως προσφορές στους νεκρούς, καθώς και ένας άλλος στρόγγυλος καρπός, το ρόδι, έχει βρεθεί σε τάφους. Φαίνεται ότι στην αρχαία Ελλάδα, υπήρχε το έθιμο να τοποθετούνται αναθηματικά ρόδια σε τάφους⁸². Επίσης σύμφωνα με τρεις μεταγενέστερες μαρτυρίες, το ρόδι συνδέεται με ταφικά μνημεία: ο Περιηγητής⁸³ αναφέρει ότι στον τάφο του Μενοικέα είχε φυτρώσει ροδιά, της οποίας το εσωτερικό έμοιαζε με αίμα. Σύμφωνα επίσης με τον Φιλόστρατο⁸⁴, ο τάφος του Ετεοκλή και του Πολυνείκη απεικονίζονταν με το δέντρο της ροδιάς, το οποίο φυτεύτηκε από τις Ερινύες. Ο Αρτεμίδωρος⁸⁵ μας πληροφορεί ότι για τους Έλληνες, το χρώμα του χυμού του ροδιού σχετιζόταν με το αίμα, όπως φαίνεται και από τα Θεσμοφόρια, όπου το ρόδι σχετιζόταν με το αίμα του Διονύσου⁸⁶. Χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου στρόγγυλου καρπού είναι ότι σχετιζόταν και με τον γνωστό μύθο της Περσεφόνης και αποτελούσε απαγορευμένο καρπό (όπως και το μήλο) στα μυστήρια της Ελευσίνας και της Λυκόσουρας⁸⁷. Το ρόδι της Περσεφόνης δεν σχετίζεται με τον ετήσιο θάνατο και την ετήσια αναγέννηση της Κόρης και κατ' επέκταση της φύσης; Και σε αυτήν την περίπτωση, ο στρόγγυλος καρπός έχει σχέση όχι μόνο με τον θάνατο, αλλά και με την γονιμότητα της φύσης. Μήπως λοιπόν και τα πήλινα σφαιρίδια, που βρέθηκαν σε τάφους της Ελεύθερνας, ως ομοιώματα στρόγγυλων καρπών, αποτελούσαν νεκρικές προσφορές;

Αλλά ακόμα και αυτή η υπόθεση δεν αποκλείει την κατά περίπτωση χρήση των πήλινων σφαιριδίων ως αθυρμάτων.

Ωστόσο, αβέβαιη παραμένει η ταύτιση των παραπάνω πήλινων σφαιριδίων καθώς και του σφαιρικού αντικειμένου που κρατάει ο θεός Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας με κάποιον συγκεκριμένο στρόγγυλο καρπό. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το μόνο λατρευτικό επίθετο του Απόλλωνα, το οποίο μαρτυρείται στην Κρήτη και το οποίο συνδέει πιθανόν τη λατρεία του με ένα συγκεκριμένο φυτό, είναι αυτό του *Στυρακίτα*.

Γνωρίζουμε ότι στον αρχαίο ελληνικό μύθο και λατρεία, ένας θεός ή ένας ήρωας φέρει ένα λατρευτικό επίθετο, που του δίνει κάποια συγκεκριμένα (συνήθως τοπικά) χαρακτηριστικά. Το συγκεκριμένο επίθετο σχετίζεται με το θεό στο μύθο ή/και στη λατρεία.

Στην Ρόδο, η λατρεία της Ελένης *Δενδρίτιδος*, ως προστάτιδα της βλάστησης, έβρισκε το αίτιό της στον μύθο της θεότητας. Σύμφωνα με την ροδιακή παράδοση, η

⁸² Βλ. Muthmann 1982, 77-92. Immerwahr 1989, 397-409.

⁸³ Πανσανίας, 9.25.1.

⁸⁴ Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.29.

⁸⁵ Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικός*, 1.73.

⁸⁶ Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός προς Έλληνες*, 2.22. Σύμφωνα με τον Πανσανία (5.19.6), η λάρνακα του Κύπελου απεικόνιζε τον Διόνυσο με κρασί, μήλο και ρόδι. Για τα Θεσμοφόρια, βλ. επίσης Ευσεβίος, *Praeparatio Evangelica*, 2.3.28.

⁸⁷ *Ομηρικός Ύμνος στην Δήμητρα*, 372. Ελευσίνα: Πορφύριος, *De Abstinentia*, 4.16. Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικός*, 1.73. Λυκόσουρα: Πανσανίας, 8.37.7. Η ίδια απαγόρευση ίσχυε και σε μια άλλη εορτή της Δήμητρας, τα Αλώα, καθώς και στη λατρεία της Κυβέλης, θεότητα που σχετίζεται επίσης με την γονιμότητα (Ιουλιανός, *Orat.*, 5.174b και 176a).

Ελένη είχε κρεμαστεί από ένα πλάτανο και έφερε τοπικά το επίθετο *Δενδρίτις*⁸⁸. Στην Κρήτη, ο Ερμής, εκτός από χθόνια θεότητα των λίθων, λατρευόταν επίσης και ως θεότητα της φύσης. Ωστόσο, από την ελληνιστική πιθανότατα εποχή, η λατρεία του συνδέθηκε με ορισμένα είδη δέντρων, όπως δείχνουν τα λατρευτικά επίθετα *Κεδρίτης* στο ιερό της Σύμης Βιάννου, καθώς και *Κυφαρισίτης* στη Λατώ⁸⁹. Σύμφωνα με την Λεμπέση⁹⁰, το προϊστορικό τελετουργικό της δεντρολατρείας⁹¹, όπου το δέντρο λειτουργούσε ως σύμβολο του θεού και της βλαστικής υπόστασής του, επιβιώνει πιθανόν στα ιστορικά χρόνια με μια άλλη μορφή, τη λατρεία δηλ. θεοτήτων που έχουν εμφανή μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση με ένα συγκεκριμένο δέντρο. Στην Πελοπόννησο, η αδελφή του Απόλλωνα, Άρτεμη, είχε επίσης ιδιαίτερη σχέση με τη φύση και με τα δέντρα και λατρεύεται ως Άρτεμη *Δαφνία* στην Ήλιδα, ως Άρτεμη *Κυπαρισσία* και ως Άρτεμη *Κορυθαλία* στην Λακωνία⁹². Επίσης, στη Βοιάδα της Λακωνίας μία μυρτιά λατρευόταν ως Άρτεμη *Σώτειρα*⁹³.

Ο θεός Απόλλωνας, εκτός από τη μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση του με το φοινικόδεντρο, την ελιά και τη δάφνη⁹⁴, δεν είχε ιδιαίτερες φυτικές ή βλαστικές ιδιότητες. Ωστόσο, ορισμένες επικλήσεις τον συνδέουν με την φύση καθώς και με συγκεκριμένα δέντρα ή φυτά, τα οποία κατείχαν πιθανόν ένα σημαντικό ρόλο στις τοπικές λατρείες του.

Ο Απόλλωνας λατρευόταν σε αρκετές τοποθεσίες της Κύπρου⁹⁵ ως *Υλάτης* ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶ Σύμφωνα με τους μελετητές⁹⁷, το λατρευτικό επίθετο *Υλάτης* προέρχεται από το ουσιαστικό *ύλη* και έχει σχέση με το δάσος και κατ' επέκταση με τη φύση, τα δέντρα και τη βλάστηση. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, προέρχεται από το όνομα της κυπριακής πόλης *Υλη*⁹⁸ –υπονοώντας πιθανόν το Κούριον⁹⁹– όπου

⁸⁸ Πausanias, 3.19.10. Βλ. επίσης την περίπτωση της Άρτεμης *Απαγχωμένης* στις Καφύες της Αρκαδίας, όπου το άγαλμα της θεάς είχε κρεμαστεί από ένα δέντρο (από τα παιδιά της πόλης) (Pausanias, 8.23.7). Και η λατρεία της Άρτεμης *Απαγχωμένης* είχε λοιπόν σχέση με τη βλάστηση. Για άλλες περιπτώσεις απαγχονισμένων θεοτήτων, όπως της Άρτεμης *Απαγχωμένης* στις Καρυές της Λακωνίας, της Ηριγόνης της αττικής Ικαρίας, της Ασπάλιδας στην Θεσσαλία, της κρητικής Αριάδνης στην Νάξο βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, «Καρυάτιδες», *Πελοποννησιακά Γ'-Δ'*, 1958-1959, 376-375. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι υπήρχε μία παράδοση, σύμφωνα με την οποία το άγαλμα της Άρτεμης στην Έφεσο ήταν στημένο σε μια βαλανιδιά (βλ. Καλλιμάχος, *Υμνος στην Άρτεμη*, 238).

⁸⁹ Βλ. Λεμπέση 1985, 152 και 164-166.

⁹⁰ Λεμπέση 1985, 146-155, 177 και 184. Όσον αφορά στο λατρευτικό ρόλο των δέντρων στις παραστάσεις της μινωικής και μηκοναϊκής εποχής βλ. επίσης Marinatos 1990, 85-87 και Ψιλάκης 2006, 118-120, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁹¹ Βλ. Bötticher 1856 και Larson 1995, 141.

⁹² Άρτεμη *Δαφνία*: Στράβων, 8.3.12. Άρτεμη *Κυπαρισσία*: IG V, 1, 977. Άρτεμη *Κορυθαλία*: Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 4.139 a-b.

⁹³ Βλ. Ψιλάκης 2006, 121. Όσον αφορά στη λατρεία της Άρτεμης στην Ελεύθερα βλ. Sporn 2002, 237 και Σταυριανοπούλου 1991, 42.

⁹⁴ Βλ. Le Roy 1973, 263-286 και Dietrich 1996, 30.

⁹⁵ Βλ. Cayla 2005, 232.

⁹⁶ Το επίθετο *Υλάτης* μαρτυρείται ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Ωστόσο δεν γνωρίζουμε εάν αναφέρεται στον θεό Απόλλωνα ή σε κάποια άλλη θεότητα, ή εάν αποτελεί κύριο όνομα κάποιας κυπριακής θεότητας, η οποία συνδέθηκε αργότερα με τον Απόλλωνα (Sinos 1990, 20. Cayla 2005, 237).

⁹⁷ Βλ. Glover 1982, 70 και 73. Sinos 1990, 20 και 25. Cardeville 1995, 263.

⁹⁸ *Υλη*, πόλις Κύπρου, ἐν ἣ Ἀπόλλων τιμάται Ὑλάτης. Σύμφωνα με τον Περικλή (Pausanias, 10.32.6), υπήρχε επίσης μία τοποθεσία κοντά στη Μαγνησία του Μαιάνδρου με το όνομα *Υλη*, όπου βρισκόταν ένα σπήλαιο αφιερωμένο στο θεό Απόλλωνα (βλ. επίσης Sinos 1990, 20, σημ. 17. Cayla 2005, 234).

λατρευόταν ο θεός. Ωστόσο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αν και η λατρεία του Απόλλωνα *Υλάτη* παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τη λατρεία της Αφροδίτης¹⁰⁰, το παραπάνω λατρευτικό επίθετο δεν αποδεικνύει τη λατρεία του στην Κύπρο ως θεό της βλάστησης και της γονιμότητας¹⁰¹ αλλά ως «*maître de la vie sauvage*»¹⁰² καθώς και ως προστάτη των κυνηγών αλλά και των ιερών ζώων του δάσους, δηλ. των ελαφιών¹⁰³. Επίσης, σύμφωνα με τον Cayla¹⁰⁴, η εισαγωγή της λατρείας του συνδέεται πιθανόν με την ίδρυση της πόλης της Νέας Πάφου¹⁰⁵ και είναι πιθανόν ο Απόλλωνας *Υλάτης* να λατρευόταν και ως θεός-ιδρυτής.

Στην Κύπρο, ο Απόλλωνας λατρευόταν και ως *Μυρτάτης*, στην Κυρήνη ως *Μυρτώος* και στη Θεσσαλία ως *Μυρκαίος*¹⁰⁶. Όπως επισημαίνει ο Dietrich¹⁰⁷, η μυρτιά είχε τις ίδιες ιδιότητες καθαρμού με τη δάφνη καθώς και την ίδια χρησιμοδοτική λειτουργία.

Στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στο δρόμο που οδηγούσε από την Τροιζήνα στην Ερμιόνη, υπήρχε, σύμφωνα με τον Πausανία¹⁰⁸, ένας ναός αφιερωμένος στη λατρεία του Απόλλωνα *Πλατανιστίου*.

Στην Κω, ο Απόλλωνας λατρευόταν ως *Κυπαρίσσιος* και σύμφωνα με την Sherwin-White¹⁰⁹, το παραπάνω λατρευτικό επίθετο προέρχεται από το τοπωνύμιο *Κυπαρίσσιον* του ιερού άλσους του Ασκληπείου στην Κω. Η κοινή λατρεία των θεών-θεραπευτών, Απόλλωνα *Κυπαρίσσιου* και του υιού του, του θεού της υγείας, Ασκληπιού, μαρτυρείται στην Κω σε έναν *lex sacra* του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁰, ο οποίος ρύθμιζε την προστασία των «ιερών» κυπαρισσιών του άλσους του Ασκληπείου.

Ωστόσο, οι έως τώρα πηγές δε μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη σχέση του «Κρητικού» Απόλλωνα με τον στύρακα στον μύθο ή/και στη λατρεία, αν και θα υπήρχε κάποια μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση. Μία αναφορά στις ιδιότητες του στύρακα ίσως βοηθήσουν στην κατανόηση των ιδιοτήτων του Απόλλωνα ως *Στυρακίτα*.

⁹⁹ Βλ. Sinos 1990, 20.

¹⁰⁰ Βλ. Cayla 2005, 236 και 239.

¹⁰¹ Το ατώνυμο του ουσιαστικού *ἔλη* είναι το δένδρον, δηλ. το δέντρο που φέρει καρπούς. Επίσης, στον *Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα*, ο όρος *ἔλη* ερμηνεύεται ως ένας χώρος που δεν έχει ακόμα εκχερσωθεί ή καλλιεργηθεί σε αντίθεση με τον όρο *ἄλλος*, που αναφέρεται στο ιερό δάσος του θεού.

¹⁰² Βλ. Cayla 2005, 232-233.

¹⁰³ Βλ. Bennett 1980, 338. Ο Στράβωνας (XIV, 683.6, 3) αναφέρει μία παράδοση, σύμφωνα με την οποία, τα ιερά ελάφια του Απόλλωνα έφτασαν στο Κούριον της Κύπρου κολυμπώντας από την Κιλικία. Ο σοφιστής Αιλιανός, δύο αιώνες αργότερα, στο έργο του *Περί ζώων ιδιότητος* (XI, 7), αναφέρει επίσης ότι τα ιερά ελάφια ζούσαν στο Κούριον εντός του ιερού άλσους (βλ. επίσης Glover 1982, 70 και Sinos 1990, 20).

¹⁰⁴ Βλ. Cayla 2005, 237-238.

¹⁰⁵ Βλ. Dietrich 1996, 31-32.

¹⁰⁶ Βλ. Dietrich 1996, 30, σημ. 252 και 33, σημ. 316. Callot 1999, 253, σημ. 331. Cayla 2005, 232.

¹⁰⁷ Dietrich 1996, 30, σημ. 252.

¹⁰⁸ Πausανίας, 2.34.6.

¹⁰⁹ Sherwin-White 1978, 302.

¹¹⁰ Βλ. R. Herzog, *Heilige Gesetze von Kos*, in *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1928, Philosophisch-Historische Klasse, Berlin, 1929, αρ. 12. Sherwin-White 1978, 302, σημ. 99. M. Segre, *Iscrizioni di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, VI, Roma, 1993, 125-126, αρ. ED 181. G. Reger, "The Aegean", στο M. Herman-Hansen and T. Heinen Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, 753. J.W. Riethmüller, *Askelios. Heiligtümer und Kulte, Studien zu Antiken Heiligtümern*, Heidelberg 2005, 215 και 217-218.

Γνωρίζουμε ότι από αρχαιότατων χρόνων, χρησιμοποιούσαν την αρωματική ρητίνη του σύρακα για την παρασκευή αρωμάτων και φαρμάκων¹¹¹ καθώς και ως θυμίαμα σε τελετές λατρείας. Ο Στράβων¹¹² μας πληροφορεί ότι καλλιεργούσαν τον σύρακα στην πόλη της Πισιδίας, Σέλη, κατασκευάζοντας επίσης από τον κορμό του και ακόντια. Οι ιδιόρρυθμες απεικονίσεις του σύρακα στα νομίσματα της Σέλης μαρτυρούν την αφθονία του φυτού στην παραπάνω περιοχή και πιθανόν τη χρήση της ρητίνης του για φαρμακευτικούς και θρησκευτικούς σκοπούς¹¹³. Ο Πλίνιος¹¹⁴ και ο Θεόφραστος¹¹⁵ αναφέρουν τη χρήση του σύρακα ως άρωμα, ενώ ο Ηρόδοτος¹¹⁶ και ο Αριστοτέλης¹¹⁷ αναφέρουν τη χρήση του ως θυμίαμα¹¹⁸. Ο Διοσκουρίδης¹¹⁹ μας πληροφορεί ότι χρησιμοποιούσαν τη ρητίνη του για τον βήχα, την καταρροή, τη βραχνάδα και τις εντερικές παθήσεις. Τη φαρμακευτική του χρήση αναφέρουν επίσης ο Πλίνιος¹²⁰ και ο Σωρανός της Εφέσου¹²¹. Σύμφωνα λοιπόν με την Perlman¹²², η σύνδεση του σύρακα με τον θεό Απόλλωνα αποδεικνύει πιθανόν την κυρίως χρήση του ως φάρμακο καθώς και τη λατρεία του Απόλλωνα στην Κρήτη ως θεό-θεραπευτή.

Το όνομα Rajawone, το οποίο αναγράφεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Κνωσού, αναφέρεται σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, στον *Παίηνα*¹²³, δηλ. στην ονομασία του κατεξοχήν θεραπευτή των θεών που αργότερα ταυτίζεται με τον Απόλλωνα *Παιάνα*¹²⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με την Sporn¹²⁵, το όνομα Rajawone είναι αμφίβολο αν αναφέρεται στον *Παίηνα*. Επίσης, όσον αφορά στους ιστορικούς χρόνους, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την λατρεία του θεού Απόλλωνα ως θεραπευτή στην Κρήτη, εκτός από μία αναφορά του Διόδωρου¹²⁶.

Τα αρωματοδόχα αγγεία (αρύβαλλοι και αλάβαστρα) της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, εγχώριας κατασκευής ή εισηγμένα, τα οποία βρέθηκαν στην

¹¹¹ Η Κρήτη φημιζόταν για τη ποικιλία των αρωματικών και φαρμακευτικών της φυτών ήδη από την μινωική εποχή (βλ. Faure 1987, 101-124). Ο Θεόφραστος χαρακτηρίζει το νησί ως μία πλούσια περιοχή σε φυτά και ιαματικά βότανα (*Historia Plantarum*, IX.XVI.3: φασί δέ τινες όλως τῶν φύλλων καὶ τῶν ὀροδάμων καὶ ἀπλῶς τῶν ὑπὲρ γῆς τὰ ἐν Κρήτῃ διαφέρειν, τῶν δὲ ἄλλων τῶν γε πλείστων τὰ ἐν τῷ Παρνασσῷ). Ωστόσο, η μαζική εξαγωγή κρητικών ιαματικών βοτάνων μαρτυρείται κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους (βλ. Chaniotis 1991, 105-106. Rouanet-Liesenfelt 1992. van Effenterre – Rouanet-Liesenfelt 1995. Chaniotis 1999, 209-210).

¹¹² Στράβων, 12.7.3, C570-71.

¹¹³ Βλ. Baumann 2004, 62-63.

¹¹⁴ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 12. 124-125.

¹¹⁵ Θεόφραστος, *Περί φυτῶν ιστορίας*, 9.7.3: Οἷς μὲν οὖν εἰς τὰ ἀρώματα χρωῶνται σχεδὸν τάδε ἐστί. κασία κινάμωμον καρδάμωμον νάρδος ναῖρον βάλαμον ἀσπάλαθος σύραξ...

¹¹⁶ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (3.107), οι Άραβες έκαγαν την ρητίνη του σύρακα για να διώχνουν με τον καπνό από τα δέντρα τα «φτερωτά φίδια» δηλ. τις ακρίδες.

¹¹⁷ Αριστοτέλης, *Περί ζῶων ιστορίας*, 4. 8. 534b 24-25: μάλιστα δὲ φεύγουσι (τα έντομα) θυμιωμένου τοῦ σύρακος.

¹¹⁸ Όσον αφορά στη χρήση του σύρακα ως θυμίαμα στη σύγχρονη εποχή βλ. Ψιλάκης 2006, 121, σημ.22.

¹¹⁹ Διοσκουρίδης, 1.66. Βλ. Faure 1987, 300.

¹²⁰ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 12. 124-125 και 24. 24.

¹²¹ Σωρανός της Εφέσου, *Γυναικείων παθῶν*, Γ', 5.29 και 12.39.

¹²² Βλ. Perlman 2004α, 123.

¹²³ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ε 398-402 και Ε 898-901.

¹²⁴ Βλ. Ψιλάκης 1996, 113-114, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁵ Βλ. Sporn 2002, 236, σημ. 1743.

¹²⁶ Διόδωρος, 5.74.4.

Ελεύθερνα¹²⁷, αποδεικνύουν επίσης, σύμφωνα με την Perlman, ότι υπήρχε πιθανόν στην περιοχή της Ελεύθερνας μία τοπική παραγωγή αρωμάτων με βάση τον στύρακα. Αν υπήρχε λοιπόν μια τοπική παραγωγή αρωμάτων με βάση τον στύρακα, κυρίως για εγχώρια χρήση, δεν προκαλεί εντύπωση η απεικόνιση του καρπού του στα νομίσματα της πόλης. Ομοίως, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι απεικονίζεται να το κρατά ο Απόλλωνας, μία από τις πιο σημαντικές θεότητες της πόλης, ο οποίος σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Απόλλωνα *Στυρακίτα*. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Erickson¹²⁸, ο αριθμός των σχετικών αγγείων είναι αρκετά περιορισμένος και είναι επίσης πιθανόν τα εγχώρια αρωματοδόχα αγγεία να τα εμπορεύονταν χωρίς περιεχόμενο εφόσον η κατασκευή τους δεν αποδεικνύει παράλληλα την παραγωγή κάποιου χαρακτηριστικού τοπικού προϊόντος καθώς και τη χρήση τους για τη μεταφορά και το εμπόριο του τελευταίου.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα έως τώρα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν την αναγνώριση της λατρευτικής μορφής του Απόλλωνα που απεικονίζεται στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Γίνεται όμως φανερό ότι τα αντικείμενα, τα φυτά και τα ζώα, που συνοδεύουν το θεό Απόλλωνα στις νομισματικές παραστάσεις κυρίως των πόλεων των βόρειων ακτών της Κρήτης (Απτέρα, Λάππα, Ρίθυμνα, Ελεύθερνα, Τύλισσος και Χερσόνησος), αποτελούν σύμβολα της λατρείας του και υποδηλώνουν τα γνωρίσματα και τις ιδιότητες της θεότητας. Ο Απόλλωνας εμφανίζεται ως τοξότης και ως κυνηγός (τόξο, φαρέτρα, σκύλος, αιχμή βέλους), ως κιθαρωδός ή λυρωδός (κιθάρα, λύρα, πλήκτρο) και ως θεός που πιθανόν να συνδέεται στην Κρήτη μυθολογικά ή/και λατρευτικά με τη βλάστηση ή με κάποια συγκεκριμένα φυτά ή δέντρα και που δέχεται τις θυσίες (κεφαλές αιγώνων), τις προσφορές (καρπούς;) και αιχμές από βέλη¹²⁹ και τις σπονδές (φιάλη και θυμιατήριο) των πιστών.

Κατά την άποψή μας το σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο θεός στα νομίσματα της Ελεύθερνας καθώς και τα πήλινα σφαιρίδια που έχουν βρεθεί στην περιοχή της, σχετίζονται πιθανόν μεταξύ τους και συνδέονται με την τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα και θα μπορούσαν να ερμηνευτούν κυρίως ως καρποί.

¹²⁷ Βλ. επίσης Σταμπολίδης 1996, 110-111.

¹²⁸ Erickson 2005, 633-634, σημ. 109.

¹²⁹ Στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου έχουν βρεθεί χάλκινες και σιδερένιες αιχμές βελών, οι οποίες αντικατέστησαν από την κλασική εποχή τα δαπανηρά περιτμήνια ελάσματα του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. (βλ. Λεμπέση 1985, 139-140). Επίσης, ο Απόλλωνας δεχόταν προσφορές όπλων στους Δελφούς και στη Δήλο, βλ. De Polignac 1996, 65-66.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Aly 1908: W. Aly, *Der kretischer Apollonkult*, Leipzig, 1908.
- Babelon 1914: E. Babelon, *Traité des Monnaies Grecques et Romaines*, 2ème Partie, t. III (comprenant les monnaies de la Grèce centrale et méridionale aux Ve et IVe siècles av. J.-C.), Ch. XV, La Crète, 873-1046, Ernest Leroux, 1914.
- Baumann 2004: H. Baumann, *Φιντά σε Αρχαία Ελληνικά Νομίσματα*, Ηλιβατον, 2004 (πρώτη έκδοση στη γερμανική γλώσσα, 2000).
- Bennett 1980: C.G. Bennett, *The Cults of the Ancient Greek Cypriotes*, University of Pennsylvania, Ph.D. Thesis, 1980.
- Bötticher 1856: C. Bötticher, *Der Baumkultus der Hellenen*, Berlin, 1856.
- Brett 1955: A. Baldwin Brett, *Catalogue of Greek Coins*, Museum of Fine Arts, Boston, 1955.
- Brulé 2005: P. Brulé, «Le polythéisme en transformation: Les listes de dieux dans les serments internationaux en Grèce Antique (V^e-IIe siècle avant J.-C.)», στο N. Belayche et al., *Nommer les Dieux. Théonymes, Épithètes, Épiclèses dans l'Antiquité*, Recherches sur les Rhétoriques Religieuses, 5, 2005, 143-173.
- Callot 1999: J.-J. Callot, *Recherches sur les Cultes en Cyrénaïque durant le Haut-Empire romain*, Études d'Archéologie Classique, X, Paris, 1999.
- Capdeville 1995: G. Capdeville, *Volcanus: Recherches Comparatistes sur les Origines du Culte du Vulcain*, Ecole Française de Rome, Palais Farnese, 1995.
- Cayla 2005: J.-B. Cayla, «Apollon ou la vie sauvage: A propos de quelques épicleses d'Apollon à Chypre», στο N. Belayche et al., *Nommer les Dieux. Théonymes, Épithètes, Épiclèses dans l'Antiquité*, Recherches sur les Rhétoriques Religieuses, 5, 2005, 227-240.
- Chanotis 1991: A. Chanotis, «Von Hirten, Kräutersammlern, Epheben und Pilgern: Leben auf den Bergen im Antiken Kreta», *Ktéma* 16, 1991, 93-109.
- Chanotis 1996α: A. Chanotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1996.
- Chanotis 1996β: A. Chanotis, «Bemerkungen zum Kalender Kretischer Städte in Hellenistischer Zeit», *Τεκμήρια* 2, 1996, 16-43.
- Chanotis 1999: A. Chanotis, «Milking the mountains: Economic activities on the Cretan uplands in the Classical and Hellenistic period», στο A. Chanotis, *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 181-221.
- Cook 1914: A.B. Cook, *Zeus, A study in Ancient Religion*, t. I-II, Cambridge, 1914.
- De Polignac 1996: F. De Polignac, *La Naissance de la Cité Grecque. Cultes, Espace et Société, VIIIe-VIIe Siècles*, Paris, 1996 (πρώτη έκδοση, 1984).
- Detienne 1998: M. Detienne, *Apollon le Couteau à la Main*, Paris, 1998.
- Dietrich 1996: B.C. Dietrich, «The sanctuary of Apollo at Kourion», στο D. Buitron-Oliver, *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion: Excavations in the Archaic Precinct*, Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CIX, 1996, 17-39.
- Erickson 2005: B. Erickson, «Archaeology of Empire: Athens and Crete in the Fifth Century BC.», *AJA* 109, 619-663.
- Glover 1982: S. Glover, «The Cult of Apollo Hylates at Kourion», στο H.W. Swiny, *An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and the Akrotiri Peninsula*, Κύπρος, 1982, 71-74.
- Guarducci, IC: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, 4 vols, Rome, 1935-1950.
- Guizzi 2006: F. Guizzi, «Eleutherna and its territory from the Archaic to Hellenistic Age. Some Notes», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα*, τ.ΙV, Ελεύθερνα-Αξός, Ρέθυμνο 2006, 93-101.

- Faure 1987: P. Faure, *Parfums et Aromates de l'Antiquité*, Coll. Pluriel, Fayard, 1987.
- Faure 1993: P. Faure, «Nouvelles identifications d'antiques localités crétoises», *Kadmos* 32, 1993, 67-74.
- Fick 1905: A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, Göttingen, 1905.
- Furtwängler 1994: A. Furtwängler, «Zu den Fundmünzen der Grabungskampagnen 1988-1990», στο Θ. Καλιαξής, Α. Furtwängler και Α. Schnapp, *Ελευθέρινα, Τομέας II, 2. Ένα Ελληνιστικό Σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νηοί, Ρέθυμνο*, 1994, 185-187.
- IGCH: M. Thompson, O. Mørkholm and C.M. Kraay, *Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.
- Larson 1995: J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Wisconsin/London, 1995.
- Le Rider 1966: G. Le Rider, *Monnaies Crétoises du Vème au Ier siècle av. J.-C.*, Études Crétoises 15, 1966.
- Le Roy 1973: C. Le Roy, «La naissance d'Apollon et les palmiers déliens», *BCH Suppl. I, Etudes Déliennes*, 1973, 263-286.
- Lupu 2005: E. Lupu, *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents (NGSL)*, Leiden-Boston, 2005.
- Marinatos 1990: N. Marinatos, «The Tree, the Stone and the Pithos: Glimpses into a Minoan Ritual», *Aegaeum* 6, 1990, 79-92.
- Mørkholm 1982: O. Mørkholm, «The Behaviour of Dies in the Hellenistic Period», στο T. Hackens and R. Weiller, *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics*, Berne, September 1979, Louvain-la-Neuve – Luxembourg, 1982, 209-214.
- Mythmann 1982: F. Mythmann, *Der Granatapfel. Symbol des Lebens in der Qlten Welt (Schriften der Abeggstiftung Bern 6)*, Fribourg, 1982.
- Perlman 2004α: P.J. Perlman, «Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleutherna, Crete», *Classical Antiquity* 23.1, 2004, 95-137.
- Perlman 2004β: P.J. Perlman, «Crete», στο M. Herman-Hansen and T. Heinen Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, 1144-1195.
- Perlman 2004γ: P.J. Perlman, «Writing on the walls. The Architectural Context of Archaic Cretan Laws», στο L.Preston-Day, M.S. Mook and J.D. Muhly, *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Philadelphia, Pennsylvania, 2004, 181-197.
- Rouanet-Liesenfelt 1992: A.-M. Rouanet-Liesenfelt, «Les plantes médicinales de Crète à l'époque romaine», *Cretan Studies* 3, 1992, 173-190.
- Shear 1970: T.L. Shear, Jr., «The monument of the eponymous heroes in the Athenian agora», *Hesperia* 39, 1970, 145-222.
- Sherwin-White 1978: S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, Hypomnemata, 51, Göttingen, 1978.
- Sinos 1990: S. Sinos, *The Temple of Apollo Hylates at Kourion and the Restoration of its South-west Corner*, Athens, 1990.
- Sporn 2002: K. Sporn, *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg, 2002.
- Stefanakis 1999: M.I. Stefanakis, «The introduction of monetary economy and the beginning of local minting in Crete», στο Α. Chaniotis, *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart 1999, 247-268.
- Stratiki 2005: K. Stratiki, «The Greek heroes as a 'personification' of the past in the present», στο E. Stafford and J. Herrin, *Personification in the Greek World From Antiquity to Byzantium*, Centre for Hellenic Studies, King's College London, 7 (2005), 69-76.

- Svoronos 1890: J.-N. Svoronos, *Numismatique de la Crète Ancienne*, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1890 (δεύτερη έκδοση, 1972).
- Tzifopoulos 1998: Y.Z. Tzifopoulos, «*Hemerodromoi* and Cretan *dromeis*: Athletes or Military Personnel? The case of the Cretan Philonides», *Nikephoros, Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum* 11, 1998, 137-170.
- Tzifopoulos 2008: Y.Z. Tzifopoulos, «*Paradise Earned*»: *the Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete*, Hellenic Series, Washington D.C.: Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, Cambridge, Mass., 2008.
- Triomphe 1989: R. Triomphe, *Le Lion, la Vierge et le Miel*, Paris, 1989.
- van Effenterre 1991α: H. van Effenterre, «Loi archaïque sur l'excès de boisson», στο Θ. Καλιαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας II, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 1991, 17-21.
- van Effenterre 1991β: H. van Effenterre, «Les deux inscriptions de Nési», στο Θ. Καλιαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας II, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 1991, 24-30.
- van Effenterre – Ruzé 1994: H. van Effenterre et F. Ruzé, *Nomima: A Recueil d'Inscriptions Politiques et Juridiques de l'Archaïsme Grec I, Cités et Institutions*, Rome, 1994.
- van Effenterre – Rouanet-Liesenfelt 1995: H. van Effenterre et A.-M. Rouanet-Liesenfelt, «L'empereur et la Crète: Plantes Médicinales», *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 26-31 Αυγούστου 1991 (1995), τ. Α1, 241-247.
- Willets 1962: R.F. Willets, *Cretan Cults and Festivals*, Londres, 1962.
- Wroth 1886, BMC: W. Wroth, *Crete and the Aegean Islands. Catalogue of Greek Coins in the British Museum (BMC) 9*, London, 1886.
- Βερτουδάκης: Β.Π. Βερτουδάκης, *Epigrammata Cretica. Λογοτεχνικοί Τόποι και Μύθοι της Κρήτης στο Αρχαίο Ελληνικό Επίγραμμα*, Ηράκλειο 2000.
- Γιαλούρη 1994: Ε. Γιαλούρη, «Πήλινα σφαιριδία», στο Θ. Καλιαξής, Α. Furtwängler και Α. Schnapp, *Ελεύθερνα, Τομέας II, 2. Ένα Ελληνιστικό Σπίτι («Σπίτι Α») στη Θέση Νησί*, Ρέθυμνο, 1994, 167-176.
- Θέμελης 2002: Π. Θέμελης, *Αρχαία Ελεύθερνα, Ανατολικός Τομέας*, Αθήνα, 2002.
- Θέμελης 2006: Π. Θέμελης, «Γλυπτά από την Ελεύθερνα», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, τ. IV, Ελεύθερνα-Αξός, Ρέθυμνο 2006, 11-50.
- Καλιαξής 1991: Θ. Καλιαξής, «Ανασκαφικά δεδομένα», στο Θ. Καλιαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας II, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 1991, 11-15.
- Λαμπρινουδάκης 1973: Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, «Από του Λευκίππου της Φαιστού μέχρι των Τριάδων της Γόρτυνος», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', 1973, 161-181.
- Λεμπέση 1985: Α. Λεμπέση, *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, Χάλκινα Κρητικά Τορεύματα*, Αθήνα, 1985.
- Μαυρογιαννάκης 1997: Α. Μαυρογιαννάκης, «Η αρχαία Ελεύθερνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 13, 5-12.
- Μετενίδης 2001: Ν. Μετενίδης, «Τυπολογία συμμαχικών νομισμάτων κρητικών πόλεων», στο *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001 (προφορική ανακοίνωση).
- Σταμπολίδης 1994: Ν.Χ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα. Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές Πυρές και Ομηρικά Έπη*, Ρέθυμνο, 1994.

- Σταμπολίδης 1996: Ν.Χ. Σταμπολίδης, “Αντίποινα”, *Συμβολή στη Μελέτη των Ηθών και των Εθίμων της Γεωμετρικής – Αρχαϊκής Περιόδου*, Ρέθυμνο, 1996.
- Σταμπολίδης 2004: Ν.Χ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερα, Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 2004.
- Σταυριανοπούλου 1991: Ε. Σταυριανοπούλου, «Ημερολόγιο θυσιών της Ελεύθερας», στο Θ. Καλιαξής, *Ελεύθερα, Τομέας II, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 1991, 31-50.
- Στεφανάκης 2002: Μ.Ι. Στεφανάκης, «Η τέχνη και οι καλλιτέχνες των κρητικών νομισμάτων. Τεχνοτροπίες και επιρροές», *Κρητική Εστία* 9, 2002, 43-57.
- Τασούλας 1994: Γ. Τασούλας, *Μυθολογικές Παραστάσεις στα Κρητικά Νομίσματα των Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων*, Ρέθυμνο, 1994 (αδημοσίευτη εργασία μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης).
- Χανιώτης 1987: Α. Χανιώτης, «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη», στο Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Κρήνη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Κρήτη, 1987.
- Ψιλάκης 1996: Ν. Ψιλάκης, *Κρητική Μυθολογία*, Ηράκλειο, 1996.
- Ψιλάκης 2006: Ν. Ψιλάκης, «Λανθάνουσες μορφές δεντρολατρίας και θεοφάνειας στο Μυλοπόταμο», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, τ. VIII, Νεότεροι Χρόνοι. Λαϊκός Πολιτισμός, Ρέθυμνο 2006, 113-125.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη

Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊκών Σπουδών,
Πλατεία Μεγάλου Αλεξάνδρου,
851 00 Ρόδος
aiaas@culture.gr

Κερασία Α. Στρατική
stratiki@yahoo.com

Χάρτης αρχαίας Κρήτης

ΛΕΖΑΝΤΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 130, αρ. 1, πιν. XI, 4)
- 2) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 131, αρ. 4, πιν. XI, 9)
- 3) Ελεύθερνα, ΑΡ δραχμή (Svoronos 1890, 131, αρ. 5, πιν. XI, 10)
- 4) Ελεύθερνα, ΑΡ τριώβολο (βλ. Svoronos 1890, 131, αρ. 6, πιν. XI, 11)
- 5) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (ANS, New York, 1948.7.5)
- 6) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 253, πιν. XXXIII, 9)
- 7) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (ANS, New York, 1957.158.2)
- 8) Ελεύθερνα, ΑΡ οβολός (Svoronos 1890, 133, αρ. 20, πιν. XI, 20)
- 9) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 133, αρ. 22, πιν. XI, 22)
- 10) Ελεύθερνα, ΑΡ τριώβολο (Svoronos 1890, 133, αρ. 24, πιν. XI, 23)
- 11) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 134, αρ. 32, πιν. XII, 1)
- 12) Ελεύθερνα, ΑΡ δραχμή (Svoronos 1890, 134, αρ. 33, πιν. XII, 2)
- 13) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (BM, London, 1926-1-16-22)
- 14) Ελεύθερνα, χάλκινη υποδιαίρεση (ANS, New York, 1944.100.40539)
- 15-18) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρες (βλ. σημ. 41)
- 19-25) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρες (βλ. σημ. 42)
- 26) Ιεράπιτνα, ΑΡ στατήρας (βλ. σημ. 43)
- 27) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, addenda, 366, αρ. 26, πιν. 11, 25. Le Rider 1961, πιν. I, B και 1966, 34, αρ. 252, πιν. IX, 3)
- 28) Ριθύμνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 309, αρ. 1, πιν. XXX, 1)
- 29-32) Τύλισσος, στατήρες (Svoronos 1890, 329-330, αρ. 1, 6, 10-11, πιν. XXX, 29 και XXXI, 2, 6-7)
- 33) Τύλισσος, χάλκινη υποδιαίρεση (Svoronos 1890, 330, αρ. 9, πιν. XXXI, 5)
- 34) Ελεύθερνα, χάλκινη υποδιαίρεση (Svoronos 1890, 135, αρ. 34, πιν. XII, 3)
- 35) Άπιερα, ΑΡ τριώβολο (Svoronos 1890, 16, αρ. 11, πιν. I, 15)
- 36) Λάππα, ΑΡ στατήρας (Brett 1955, 169, αρ. 1282, πιν. 66)
- 37-39) Χερσόνησος, ΑΡ στατήρες (Svoronos 1890, 49-50, αρ. 1, 10, πιν. III, 17, 26 και 331, αρ. 1, πιν. XXXI, 8)
- 40) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 264, αρ. 67, πιν. XXIV, 24)
- 41) Κνωσός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 65, αρ. 3, πιν. IV, 24)
- 42) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 256, αρ. 13, πιν. XXIII, 8)
- 43) Γόρτυνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 166, αρ. 69, πιν. XIV, 16)
- 44) Σύβριτος, ΑΡ στατήρας (LHS Numismatik, 100, 22-24/04/07, Zürich)
- 45) Απιέρα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 14, αρ. 2, πιν. I, 9)
- 46) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 254-255, αρ. 2, πιν. XXII, 35)
- 47) Πρίανσος, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 296, αρ. 6, πιν. XXVIII, 23)
- 48) Σύμη Βιάννου, χάλκινο έλασμα (Λεμπέση 1985, αρ. Γ8)
- 49) Αγαλμάτιο νεαρού αθλητή(;) (βλ. σημ. 79)
- 50) Πήλινα σφαιρίδια (Θέμελης 2002, 42, εικ. 29)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50